

I. k. I. *Tel'fy*: Solon adótörvényéről. 20 f. — II. *Tel'fy*: Adalékok az attikai törvénykönyvhöz. 20 f. — III. *Tarkányi*: A legújabb magyar Szentírásról. 40 f. — IV. *Szász K.*: A Nibelungének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. 20 f. — V. *Toldy F.*: Tudománybeli hátramaradásunk okai; a ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. 20 f. — VI. *Vámbéry*: A keleti török nyelvről. 20 f. — VII. *Imre S.*: Geleji Katona István főleg mint nyelvész. 60 f. — VIII. *Bartalus I.*: A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században Hangjegyekkel. 1 K 20 f. — IX. *Toldy*: Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 1 K 20 f. — X. *Brassai*: A magyar bővített mondat. 40 f. — XI. *Bartalus I.*: A felsőaustriai kolostoroknak Magyarországot illető kézirat- és nyomtatványairól. 40 f. (1867—1869.) — II. k. I. *Mátray G.*: A Konstantinápolyból legújában érkezett négy Corvin-codexről. 20 f. — II. *Szász K.*: A tragikai felfogásról. 40 f. — III. *Joannovics*: Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. 40 f. — IV. *Finály*: Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. 40 f. — V. *Tel'fy*: Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. 40 f. — VI. *Zichy A.*: Q. Horatius satirái. 40 f. — VII. *Toldy*: Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. 80 f. — VIII. *Gr. Kun G.*: A sémi magánhangzókról és megjelölésük módjairól. 40 f. — IX. *Szilády*: Magyar szófejtések. 20 f. — X. *Szendeszy S.*: A latin nyelv és dialektusai. 60 f. — XI. *Szilády Áron*: A defferekről. 40 f. — XII. *Szövevényi J.*: Emlékbeszéd Árvay Gergely felett. 20 f. (1869—1872.) — III. k. I. *Brassai*: Commentator commentatus, Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázóit után. 80 f. — II. *Szabo K.*: Apáczai Csérei János Barceai Ákos fejedelemben benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. 20 f. — III. *Szabo I.*: Emlékbeszéd Bitniz Lajos felett. 20 f. — IV. *Vadnai*: Az első magyar társadalmi regény. 40 f. — V. *Finály*: Emlékbeszéd Engel József felett. 20 f. — VI. *Barna F.*: A finn költészetéről, tekintettel a magyar ösköltészetre. 80 f. — VII. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Schleicher agost. külső l. tag felett. 20 f. — VIII. *Dr. Goldziher L.*: A nemzetiségi kérdés az araboknál. 60 f. — IX. *Riedl Sz.*: Emlékbeszéd Grimm Jakab felett. 20 f. — X. *Gr. Kun G.*: Adalékok Krim történetéhez. 40 f. — XI. *Riedl Sz.*: Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. 40 f. (1872—1873.) — IV. k. I. *Brassai*: Paraleipomena kai diorthomena. A mit nem mondtak a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneias II-ik könyvéről különös tekintettel a magyarra. 80 f. — II. *Bálint G.*: Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. 40 f. — III. *Bartal A.*: A classica philologiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban. 80 f. — IV. *Barna F.*: A határozott és határozatlan mondatról. 40 f. — V. *Dr. Goldziher L.*: Jelentése a m. t. Akadémia könyvtára számára keletre hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. 40 f. — VI. *Hunfalvy P.*: Jelentések: 1. Az orientalistáknak Londonban tartott nemzetközi gyűléséről. — 2. *Budenz J.*: A németországi philologok és tanfőiskolák 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. 30 f. — VII. *Fogarasi J.*: Az új szók. 30 f. — VIII. *Toldy F.*: Az új magyar orthologia. 30 f. — IX. *Barna F.*: Az ik-es igékről. 30 f. — X. *Szarvas G.*: A nyelvújításról. 30 f. (1873—1875.) — V. k. I. *Barna F.*: Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. 50 f. — II. *Brassai S.*: A neo- és paleologia ügyében. 60 f. — III. *Barna F.*: A hangultról a magyar nyelvben. 60 f. — IV. *Ballagi M.*: Brassai és a nyelvújítás. 30 f. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Kriza János l. t. felett. 50 f. — VI. *Bartalus I.*: Művészet és nemzetiség. 40 f. — VII. *Tel'fy I.*: Aeschylus. 1 K 60 f. — VIII. *Barna F.*: A mutató névmás hibás használata. 20 f. — IX. *Imre S.*: Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve. 1 K 20 f. — X. *Arany L.*: Bérczy Károly emlékezete. (1875—1876.) — VI. k. I. *Mayr A.*: A légy aspiraták kiejtéséről a zendben. 20 f. — II. *Bálint G.*: A manduk szertartásos könyve. 20 f. — III. *Dr. Barna I.*: A rómaiak satirájáról és satirairóikról. 40 f. — IV. *Dr. Goldziher L.*: A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. 1 K. — V. *Szász K.*: Emlékbeszéd Jakab István l. t. felett. 20 f. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. 1. *Szilágyi I.* 2. *Vassary K.* 3. *Revész I.* 1 K 20 f. — VII. *Bartalus*: Emlékbeszéd Métray Gábor l. t. felett. 20 f. — VIII. *Barna*: A mordvainak történelmi viszonyai. 40 f. — IX. *Tel'fy*: Eranos. 40 f. — X. *Joannovics*: Az ik-es igékről. 80 f. (1876.) — VII. k. I. *Barna F.*: Egy azavazat a nyelvújítás ügyében. 1 K. — II. *Budenz J.*: Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználat. 20 f. — III. *Zichy A.*: Lessing. 40 f. — IV. *Barna F.*: Kapcsolat a magyar és szomi

A

MAGYAROKRA VONATKOZÓ NÉPNEVEK

A BIZÁNCI IRÓKNÁL

IRTA

DARKÓ JENŐ

Főelcastatott a M. Tud. Akadémia 1907 június 3-iki ülésében.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

MAGYARAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál.

A magyarokra vonatkozó népnevek vizsgálata a bizánczi irodalomban kétféle irányban is szolgálhat tanulságokkal. Először mutatni fogja, hogy miként vélekedtek a bizáncziak erről az ő kulturszférájuk határán mozgó népről, mennyire ismerték meg ezt s hogy egyáltalában minő eljárást tanúsítottak egy idegen nép elnevezésénél. De másodszor, a mennyiben ezek a népnevek tényleg a magyarok ethnikai jelleméből vagy történetéből fejeznek ki valamit, szolgáltathatnak esetleg becses útmutatásokat nemzetünk eredetére és őstörténetére nézve is. Ifyfajta vizsgálódásra annál sürgetőbb szükség van, mert hazai irodalmunkból nem hiányoznak olyan kísérletek, melyek e népnevek egyikét vagy másikat minden kritika nélkül elfogadva, hajlandók belőlük a magyarokra nézve igen messzemenő következtetéseket vonni. A philologiai módszer, melyet mindenütt kötelességünk alkalmazni, a hol régi nyelvemlékekről van szó, azt kívánja, hogy a nyelvi adatokat a maguk fölmerülésének idején és helyén, a maguk szerzőjének gondolatvilágában igyekezzünk megérteni és méltányolni, azaz ne akarjunk nekik más értelmet tulajdonítani, mint a melyben írójuk használta. Nem szabad szem elől tévesztünk, hogy a népnevek is tulajdonképpen szavak, melyek éppúgy ki vannak téve az értelem-átvitel és jelentés-változás esélyeinek, mint a köznevek, s valamint emezeknél, úgy amazoknál is az alapjelentés az idők folyamán bizonyos bővülést vagy szűkülést, sőt éppen teljes változást is szenvedhetett. A népnevek történetének ismerete vezet el bennünket a jelentés-változások különböző phasisainak megállapításához, s ez viszont az illető népnevek értelmének bizonyos adott esetekben való szabatos meghatározásához.

Mielőtt az egyes népnevekre vonatkozó adatokat csoportosítva, azok eredetének és értelmének vizsgálatához foglalkoznánk, szükségesnek látszik, hogy rövid áttekintést nyújtsunk a magyarokra vonatkozó népnevek váltakozásáról a bizánczi irodalom időrendje szerint, kimutatva, hogy mely írók milyen népneveket alkalmaztak a magyarokra. Egy ilyen összeállítás nem járhat tanulság nélkül, különösen a tekintetben, hogy milyen arányban tudott magának tért hódítani Bizánczban egyik vagy másik népnév, s mi lehetett az oka írók és korok szerint a névváltoztatásnak.

Táblázat a népnevek váltakozásáról.

Melyik században?	Οὔγγροι	Οὔννοι	Τούρκοι	Παίνες	Μάζαροι Μεγέροι	Σαβαρτοί-δσφαλοι
VI.	—	—	—	—	Malalas (Μαυρίλ)	—
VII.	—	—	—	—	Theophylaktos Simokattes (Μάτζαροι)	—
IX.	—	—	—	—	Theophanes (Μουτζαροί)	—
	Georgios Monachos			—	—	—
X.	—	—	Konstantinos Porphyrogennetos	—	Konstantinos Porphyrogennetos	—
	—	—	Genesios	—	—	—
	—	—	Symeon logotheta	—	—	—
	—	—	Theophanes Continuatus	—	—	—
	—	—	Pseudo-Symeon	—	—	—
XI.	—	—	Leo Grammatikos	—	—	—
	Skylitzes	—	Skylitzes	—	—	—
	Kedrenos	—	Kedrenos	—	—	—
XII.	Zonaras	—	Zonaras	—	—	—

Melyik században?	Οὔγγροι	Οὔννοι	Τούρκοι	Παίνες	Μάζαροι Μεγέροι	Σαβαρτοί-δσφαλοι
XII.	Michael Glykas	—	—	—	—	—
XII.	Anna Komnena	—	—	—	—	—
	Eustathios	—	—	—	—	—
	—	Joannes Kinnamos	—	Joannes Kinnamos	—	—
XIII.	Niketas Akominatos	—	—	Niketas Akominatos	—	—
	Georgios Akropolites	—	—	—	—	—
XIV.	—	—	—	Georgios Pachymeres	—	—
	Moreai Chronika	—	—	—	—	—
	Joannes Kantakuzenos	—	—	Joannes Kantakuzenos	—	—
XV.	—	—	—	Laonikos Chalkondyles	—	—
	Dukas	—	—	—	—	—
	Phrantzes	—	—	—	—	—
	—	—	—	Kritobulos	—	—

A mint e táblázatból látható, a magyarok Οὔγγροι neve a bizánczi irodalomban kisebb-nagyobb megszakításokkal egész végig fennmaradt. Főként a népies irányt követő írók ragaszkodnak hozzá következetesen. Így MICHAEL GLYKAS, a *Moreai Chronika*, DUKAS és PHRANTZES esakis ezt használják; fel-felbukkan a IX—XII. századokban állandóan használt Τούρκοι, majd a XIII—XV. századokban kedvelt Παίνες mellett. Ezek a körülmények azt bizonyítják, hogy Οὔγγροι a köznyelvben állandó polgárjogot nyert s helyet követelt magának mindvégig a váltakozó irodalmi ízlés kiszemelt nevei között is. Az Οὔννοι név sohasem fordul elő egymagában, hanem mindig csak mint

synonym változat a többi, elterjedtebb név mellett, s így is mindössze három írónál. E név tehát még az irodalomban sem verhetett erősebb gyökeret. A *Τόρροι* (= magyarok) élete a IX. század közepétől a XII. század elejéig, GEORGIOS MONACHOSTól egészen ZONARASIG terjed, de csupán a X. század közepétől a XI. század elejéig emelkedik kizárólagos használatra, mint a magyarok neve. Azok az írók, a kik a magyarokat *Τόρροι* néven említik, egy szorosabb irodalmi körhöz tartoznak, illetve mindannyian ugyanazon irodalmi befolyás alatt állanak — a mint később látni fogjuk — s erre a befolyásra vezethető vissza a *Τόρροι* használata is, melynek forrása tehát nem a köznyelvben, hanem az irodalomban van. A XII. század végén egy új név jelenik meg a magyarokra vonatkozólag, a *Παριώτες*. Ezt a nevet a KOMNENOS dynastia alatt mind jobban és jobban erőre kapó irodalmi újjászületés kora hozza magával, mely történetírói mintaképeit egyenesen az ókori mestereknél (Polybios, Thukydides, Herodotos) keresi s igen gyakran még a népneveket is tőlük veszi kölcsön. Ezek az írók nem elégedhettek meg sem a közhasználatban gyökerező *Οὔγγροι*-val, sem a bizánczi irodalmi hagyományon alapuló *Τόρροι*-val, hanem olyan nevet kerestek, mely a hamisítatlan antik eredet nemesi ezimerét viselte, s ezért fordultak a magyarok megjelölésére a már HERODOTOSnál előforduló *Παριώτες* névhez. Első fölmerülésének idején még nem tud kizárólagos uralomra jutni s küzd a ködös értelmű *Οὔγγροι*-val, majd a népies *Οὔγγροι*-val, de már később azok az írók, a kik az ókori klasszikusok alapos ismeretétől és utánzásuk hő vágyától áthatva fognak a kor történetének megírásába, mint GEORGIOS PACHYMERES és LAONIKOS CHALKONDYLES, olvetik a magyarok összes, újabb keletű nevét s egyedül a *Παριώτες*-t tartják meg. Így jár el az utolsó bizánczi történetíró, KRITOBULOS is, a ki legalább a külsőségekben szorosan ragaszkodik az ókori mintaképekhez.

Az eddig tárgyalt népnevek mind megegyeznek abban, hogy több írónál, nagyobb időbeli kiterjedésben s bizonyos fokú következetességgel használtattak a magyarokat jelölő értelemben. De ezeken kívül egynémely írónál szörványosan még két neve fordul elő a magyaroknak, melyek sem a köznyelvben, sem az irodalomban semminemű továbbterjedésnek nem örvendhettek s csupán egy-egy szerencsés értesülésnek vagy történeti adatnak

köszönik fennmaradásukat. Ilyen nevek: 1. *Μάζαροι* (*Μάτζαροι*), 2. *Σαβαρτοιάσφαλοι*, ill. *Σεβόρτοι*.

Vizsgáljuk meg most az egyes népnevek eredetét és a magyarokra vonatkozó jelentését előfordulásuk sorrendjében.

Οὔγγροι.

Egyetlen-egy neve van a magyaroknak a bizánczi történeti irodalomban, mely a mellett, hogy nem a régi forrásokból, hanem az élő nyelvhasználatból merítettett, nem csupán bizonyos írónál és korszakokban, hanem a magyarok első föllépésétől kezdve az egész bizánczi, sőt újgörög korszakon is végig használatban volt és van, s a mely végül mindenba kizárólag csak a magyarokra vonatkozott, s ez a név: *Οὔγγροι*. Oly tulajdonságok ezek a bizánczi irodalom ismeretes érzéketlensége mellett a népnevek valódi tartalma iránt, melyek a legnagyobb mértékben felhívják a figyelmet e név eredetére s már eleve is fontos jelentőséget adnak neki.

Honnan származik az *Οὔγγροι* név? Mielőtt e kérdésre felelünk, meg kell állapítanunk e név összes változatai föllépésének idejét és helyét. Az első és eredeti forma, a melyben ez a bizánczi írónál megjelenik, a GEORGIOS MONACHOSNÁL¹⁾ előforduló *Οὔγγροι*, s a mint a későbbi, sporadikus adatokból megállapíthatjuk, úgy ez, mint a belőle levezetett országnév: *Οὔγγρια* az egész bizánczi koron át használatban volt a köznyelvben. Az *Οὔγγαροι* forma aránylag későn, csak a XI. sz. végén bukkan föl SKYLITZESNÁL,²⁾ de valószínűleg nem magától a szerzőtől, hanem valami későbbi átdolgozótól származik, a ki nem írott forrásokból, hanem hallomásból vagy közvetlen tapasztalásból merített.³⁾ Innen kezdve a két forma egymás mellett, mondhatni

¹⁾ Ed. Bonn. p. 818. οὗ γὰρ μὲν διανοήσεις πρὸς τὴν Βουλγαρίαν (sc. οὗ Μανασίου) προσερρώσαν τὰς Οὔγγρους καὶ ἀνγγίαν αὐτοὺς πάντα τὰ τῶν Μαζαρίων etc.

²⁾ Ed. Bonn. (a Kedrenos-kötetben) p. 645. ὁ βασιλεὺς (sc. Alexios Komnenos) ἔπεισε... ἐκ Τριπόλεως, ἐκαστὴν τὴν πρὸς τὴν Οὔγγαριν διέσπομενος etc.

³⁾ A régebbi és jobb kéziratokban ayanis Skylitzes műve csak az 1079., illetve 1081. évig, tehát legjobb esetben A. Komnenos trónra-

teljes egyensúlyban használatos, a nélkül hogy valamelyik a másikat ki tudta volna szorítani. Már régen fölismerték, hogy ez alakok azonosak a nyugati, honfoglaláskori latin krónikákban és a hazai Árpád-kori latin oklevelekben előforduló *Ungri*, *Ungar*, *Ungari*, *Hungari*, illetve *Ungaria* és *Hungaria* nevekkal. Itt már nehezebb megállapítani az időbeli sorrendet az egyes alakok előfordulása között, mert éppen a legrégebbi följegyzéseket tartalmazó iratok kelte nincs pontosan meghatározva. Ha igaz is az, hogy a HINKMARUS REMENSIS-nek tulajdonított *Annales Bertiniani* már a 862. év történeténél említi az *Ungrit*, mégis a mű keletkezésének időpontjáról történetíróink csak annyit tudnak mondani, hogy alig későbbi a 900. évnél.¹⁾ A honfoglalással teljesen egykorú *Judai* évkönyvekben a gyakrabban használt *Ungri* mellett néha előfordul az *Ungari* is.²⁾ Reginonak 908-ban befejezett munkájában már megjelenik az *Ungari* mellett a *Hungari* is.³⁾ THEUTMAR salzburgi érseknek 900-ban kelt levele *Ungari*-t ír.⁴⁾ Viszont RABANUSNAK DADO verduni püspökhöz intézett, közelebből nem keltezett, de szintén a honfoglalás korából származó levele *Hungrit* említi.⁵⁾ ECKEHARD st.-galleni barátunk 1040 körül írt, de egész 863-ig visszanyúló följegyzések alapján készült krónikájában többesben mindig az *Ungri*, de egyes számban már az *Ungar* név fordul elő.⁶⁾

De abból a körülményből, hogy azok a nyugati kútfők, a melyek a honfoglalás előtti följegyzések nyomán írnak a magyarokról, mint HINKMARUS és ECKEHARD, állhatatosan ragaszkodnak az *Ungri* névhez, következtethetjük, hogy itt is, éppúgy mint Bizáncban, ez volt az eredeti alak, csak hogy nyugaton az

lépésig van vezetve. Egyébként úgy Kedronos, a ki Skylitzes munkáját a maga krónikájába majdnem szóról-szóra felvette, mint maga Skylitzes a fent idézett helyet kivéve mindenütt az *Ογγροι* alakot használják, I. Kedronos II. 235: πρὸς τοὺς τοὺς Οὐγγροὺς καλούμενους. Skylitzes p. 645. (néhány sorral előbb az imént idézett helynél): Τῶν Οὐγγρων τῆς πρὸς Πομαίου πόλιν διακρίσεων...

¹⁾ M. H. K. 288. l.

²⁾ M. H. K. 316. s. k. lk.

³⁾ M. H. K. 320. s. k. lk.

⁴⁾ M. H. K. 323. s. k. lk.

⁵⁾ M. H. K. 329. s. k. lk.

⁶⁾ M. H. K. 335. l.

átmenet az *Ungari*hoz sokkal gyorsabban történt, mint Bizáncban, s ezenkívül még egy új alak is jött létre, melyre Bizáncban példa nincs, a *Hungari*.¹⁾ Ez a forma aztán, a mint a későbbi latin krónikák és oklevelek mutatják, a másik kettő fölélt túlsúlyra vergődött s idővel azokat teljesen ki is szorította.

Az *Ογγροι*-t és *Ungri*-t általánosan elfogadott nézet²⁾ szerint párhuzamba szokás állítani az ó-egyházszláv *agrinъ*, *vagrinъ*, *uagrinъ* alakokkal, melyek a legrégebbi szláv irodalmi emlékekben a magyarok neve gyanánt szerepelnek.

Ha megfontoljuk, hogy ó-egyh. szl. *agrinъ*-t, mely geographiai értelemben is használatos volt, a midőn a Dnjeszter, Duna és a Fekete-tenger közti *szöglet*-et jelentette, a görög források *Ὀγγροι*-nak írják,³⁾ a mi nyilván szláv köcsönyszó, akkor be kell látnunk, hogy e szó szláv ejtésében görög fül az *a* nasalizálását tisztán kiérezte s ezt a *γ* nasalissal az írásban is kifejezte.⁴⁾ Önkénytelenül is arra a gondolatra jutunk tehát, hogy a fenti példának megfelelőleg a görög *Ὀγγροι* és a latin *Ungri* sem más, mint az ó-egyh. szl. *agrinъ*-nak köcsönvétele, illetve átírása. Annál is inkább, mert nem nehéz annak kimutatása, hogy az ó-egyh. szl. *agrinъ* régebbi eredetű, mint akár a görög *Ὀγγροι*, akár a latin *Ungri*. IBS ROSEN⁵⁾ és GARDEZI⁶⁾ tudósításaiból tudjuk, hogy a magyarok még donmelléki hazájukból meg-megtámadták a szlávokat, foglyul is ejtettek közülök némelyeket

¹⁾ A veszprémiölgyi donatióban előforduló *Ὀγγροι* alakban a *spiritus asper*nek nincs bizonyító ereje, mivel az azon korbeli görög kiejtésben a *spiritus asper* már nem ejtették *h*-nak, s ez valószínűleg csak a latin kiejtés hatása alatt lépett fel a görög alakban.

²⁾ Munkácsi Bernát: Az ugor népnévezet eredete. Ethn. VI. 349—387. Kun: Relationes etc. I. 18.

³⁾ L. e. név összes változatait de Boor Theophanes-kiadásának I. 358. l. (Ὀγγροι, Ὀγγροι, Onglos stb.)

⁴⁾ Így pl. óbolg. *sütéska görög átírásban στυλίζαρον, στυλίζαρον I. Vondrák, Vergl. slaw. Gramin. 114. l.

⁵⁾ L. Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge, 467. l. E helyt jegyzem meg, hogy az arab és örmény írókat, minthogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy eredetiben olvashassam, mindig valamely tekintélyes szakember fordítása, vagy hivatkozása alapján idézem, természetesen megemlítve az illető szakmunkát, honnan az arab v. örmény citátumokat veszem.

s rabszolgák gyanánt burezolták a Fekete-tenger partján levő *Karch* kikötő-városba,* a hol eladták a bizáncziaknak. GEORGIOS MONACHOS**) szerint a magyarok még Lebediában való tartózkodásuk alatt indítottak portyázó-hadjáratokat nyugat felé s e közben egész az Al-Duna vonaláig nyomultak előre. Útközben természetesen csupa szláv törzsekre kellett bukanniok a Dnjeper-től egészen a Dunáig. Akár észak-nyugatra vettek útjokat, mint Kiev ostrománál, akár egyenesen nyugatra, mint mai hazájuk megszállása alkalmával, mindenütt szláv népeket találtak maguk előtt. A történet tanúsága szerint tehát a milyen természetesnek tűnik föl az, hogy a szlávok elébb érintkeztek a magyarokkal, mint a görögök és a nyugatiak, épp oly szükségképpen az a következtetés, hogy ez utóbb nevezett népek a magyarok nevét a szlávoktól vették kölcsön, más szóval, hogy a g. *Οὔγγροι* és latin *Ungri* az óesz. *agrin* átvételei. Ezen nem változtat semmit az a körülmény, hogy a magyarok őseit a bizáncziak már a volgamelléki, vagy a Kaukázus-felötti hazájukban ismerhették, a mikor még nem valószínű, hogy a szlávokkal közvetlenül érintkeztek volna. Ha ismerték is, bizonyára nem azon a néven s nem ugyanolyan ethnikai és politikai alakulatban ismerték, mint mai hazájuk felé való vándorlásuk korában.

A szlávoktól való kölcsönzés ezen módját megerősíti még az a fentebb nyert eredmény is, hogy e név összes változatai között úgy a görögöknél, mint a nyugatiaknál legrégibb, tehát eredeti forma volt az *Οὔγγροι*, ill. *Ungri*. Kérdés már most, hogyan keletkezett ezekből a g. *Οὔγγροι*, lat. *Ungari* forma? Minthogy ezek az alakok a szlávtságban sehol sem mutathatók ki, kétségtelen, hogy itt továbbképzésekkel van dolgunk, melyek

* E város fekvéséről l. Marquart, O. u. o. S. 163. l.

**) Ed. Bonn. p. 848. Theophilos császár alatt (829—842) az adriánepolyi makedonok, kiket még V. Leo alatt telepített volt át a Dunán Krüm bolgár fejedelem, vissza akarnak térni régi hazájukba. E szándékukban azonban megakadályozták őket a bolgárok, jöllehet a bizánczi császár hajókat is bocsátott volt rendelkezésükre. A harcban visszavert makedonok segítséget kérve az ungrokhoz (= magyarok) folyamodnak, kik meg is jelennek a helyszínen, de a segítségért az ő összes felszerelésüket és élelmiszerkészletüket kérik. Miután ezt a makedonok vonakodnak átadni, harez keletkezik köztük, melyben a magyarokat visszaverik.

vagy a bizáncziaknál, vagy a nyugati népeknél keletkeztek. Első sorban arra lehetne gondolni, hogy ez a hangfejlődés a görög nyelv területén belül állott elő. De ez ellen szól nem csupán az, hogy az *Οὔγγροι* forma a görög irodalomban jóval később jelenik meg a lat. *Ungari*-nál, hanem még az a figyelmen kívül nem hagyható körülmény is, hogy α anaptyxisé consonans + liquida között csupán az δ -görögre és $\kappa\omega\upsilon\gamma\acute{\iota}$ -ra mutatható ki biztosan, de nem egyszersmind a IX. századi és későbbi görög nyelvre.*) Nézzük, hogy áll a dolog a germánban, mert hiszen germán ajak vette át nyugaton légelőször a szlávoktól az *Ungri*-t s germán toll jegyezte fel először — habár latin mezben is — az *Ungari*-t. BRUGMANN erre nézve a következőket tanítja:***) «In der Schlussilbe von Nomina mit *r*- u. *l*- Suffixen, wenn *r* und *l* auf Geräuschaute folgten, entstanden im Westgermanischen beim Schwund des der Liquida folgenden kurzen Vowels *r* und *l*, aus welchen sich dann ein Vocal neu entfaltete, im Ahd. u. As. *a*, im Ags. *e*, *o*». Töle vesszük át erre nézve a következő példákat: ófn. *aechar*, ósz. *accar*, asz. *aceer*, de gót *akrs* (acc. *akr*), gör. *ἀκρῆς*, *ἀκρόν*. Ófn. *fogal*, ósz. *fugal*, asz. *fuzol*, gót *fugls* (acc. *fugl*). Ófn. *hlattar*, asz. *hlättar*, gót *hlütrs*, gör. *χλῶζω* < **χλωζω*, ófn. *ehuechēr*, *quakēer*, óisl. *kykr*. Ófn. *lungar*, gör. *ἐλακρῆς*. A mint látjuk, ez alakokkal minden tekintetben összeillő hangváltozást mutat az ófn. és ószász *Ungar*, óesz. *agrin*, gör. *Οὔγγροι*. Minthogy BRUGMANN nagy súlyt vet arra, hogy az « α » kifejlődése végszótagban történt, úgy képzeljük a dolgot, hogy az anaptyktikus hangzó kifejlődésére a kedvező alkalom akkor kínálkozott, mikor a kölcsönvett és lat. többeszám gyanánt használt *Ungri*-ből egyszámú alakot akartak képezni. Ekkor már a *-gr-* hangtorlódás szó végére kerülván, minden föltétellel megvolt ahhoz, hogy a közbeeső hangzó kifejlődhessék.

*) A mai újgörög köznyelvben az « α » a dialektusokban pedig ϵ , η az anaptyktikus hangzó, pl. *ἐραχονῆς*, *καπνῆς*, *πικρονῆς* l. Dieterich, Untersuchungen 277. l. Az ókori feliratokon, vázikon és papyrusokon az « α » mellett előjön: ϵ és η is, pl. *Ἐρεμῆς*, *Ποσειδῆς*, *Περσέων*, *ἀραγινῆς*, *Σαλαμῶνς*, *βαράγγος* stb. l. Brugmann Gr. Gr.³ 89. G. Meyer Gr. Gr.³ 109. A középkortól kezdve azonban α és ϵ anaptyxisére már nem ismerünk példákat.

**) Grandriss der vergl. Grammatik der indog. Sprachen I. 223.

Valamint az *Unhari* forma *a*-ja a nyugati germánban fejlődött s innen kiindulva hatolt be a középkori latin és görög irodalomba és vált alapjává a magyaroknak a mai nyugati nyelvekben divó elnevezésének,¹⁾ úgy a *Hungari* eredetét is itt kell keresnünk, annál is inkább, mert — a mint előbb láttuk — ez a forma görög és szláv területen sehol és sohasem fordul elő. A *h* itt nyugati hozzátoldás a *Hunni* analógiájára, a kiknek emléke *ARRILA* óta kitörölhetetlenül élt a nyugati germán népek között. Ismeretes, hogy a magyarok a honfoglalást követő időkben, de még azelőtt is, mily gyakran törtek be a mai Németország területére, s hogy az erről szóló nyugati krónikák minő szitkokkal és keserű kifakadásokkal illetik a magyarok kegyetlenkedéseit. A magyarok harezmodora, félelmetes előnyomulása a *fuldai* évkönyvek íróját az avarokra emlékezteti, midőn így ír róluk: „*Avari, qui dicuntur Ungari etc.*”²⁾ A bizáncziak is első megjelenésük alkalmával a hunnokkal azonosították a magyarokat.³⁾ Ugyanezt tették a nyugatiak is, midőn a hangzás által kínálkozó analógia után indulva az *Unhari*-t *Hungari*-ra változtatták.

Az eddigiekben — azt hisszük — sikerült kimutatnunk, hogy a magyarok *Ungri* nevének görög és latin nyelvű forrásokban, valamint a mai európai népek ajkán élő összes változatai az őszl. *agrin*-ra mennek vissza, mint alapformára. Fölmerül tehát az a kérdés, hogy honnan származik ez az ó-egyházi-szláv forma? Erre nézve a magyar tudományos világban van egy

¹⁾ Az ó-franciában, a mint Karl Lajos „Magyarország a lorraini költészetben és hagyományban” cz. (Századok, 42. évf. 769—780. lk.) értékelésében összeállította, a nép neve a germán anaptyxis nélküli formákat mutatja, sőt előfordulnak még nasális nélküli alakok is, pl. *Hugrent*, *hogre*. Gyakoribbak azonban a nasalist feltüntető alakok: *Hungre*, *Hongre*, *Ongre*, *Ongrois*, *Hongrois*, mely utóbbi megmaradt az új-franciában is. Az ország neve a következő változatokban szerepel: *Honguerie*, *Hongherie*, *Hongerie*, *Ongaria*, *Ongarie*, *Onguerie*, *Angaria*, melyek mind a latin (germán eredetű!) *Ungaria*, *Hungaria*-ból lettek. Épp ez a körülmény mutatja, hogy a nép nevét nem germán közvetítéssel kapták a francziák, mert akkor itt is elő kellene fordulnia az anaptyktikus hangzónak, hanem minden valószínűség szerint éppúgy a szlávoktól vették át, mint a németek.

²⁾ M. H. K. 316. l.

³⁾ Georgios Monachos ed. Bonn. p. 518. ... παρὰ τὸν ἰσχυρὸν ... ὁμοίαν τῆς αὐτοῦ ...

határozott s többszörösen kifejtett vélemény, mely — minthogy azt tudtommal senki azóta kétségbevonni vagy megczáfolni nem igyekezett — ma már általánosan elfogadottnak mondható. E vélemény atyja a boldog emlékü KUN Géza gróf,¹⁾ a ki — a MIKLOSICH által supponált őszláv alapforma: **ongru* *u*-je kedvéért — az *Ungri*-t az *Unogur* népnév összevont formájának tartotta. Az így odavetett nézetnek bővebb kifejtését MUNKÁCSI²⁾ adta, a ki széleskörű tudományos apparátussal igyekszik bizonyítani azt, hogy az *unogur* vagy szerinte *on-ugur* nép az a bolgárfajú és nyelvű nép volt, melylyel a magyarság az ősbazában hosszabb ideig tartó történeti és kulturális érintkezésben állott s a melyből a magyar nyelvnek „ó-török”, „ó-eszvas” vagy „ó-bolgár” jelzőkkel nevezett török elemei származnak. A fődologgal azonban, hogy t. i. a magyarok közelebből meghatározva mikor és hol érintkeztek az *unogurok*kal s hogyan lett az *unoguri* v. **onuguri*-ből **ongri*, adós maradt. Vizsgáljuk meg tehát a kérdést a maga egész complexumában. Az **onuguri* > **ongri* szószármaztatás egyszerre két synkopét vesz föl ugyanazon szóban, mely eljárás a priori kissé erőszakosnak tetszik.

BRUGMANN³⁾ erre nézve azt tanítja: A szlávban synkopáltatott *i* és *u*, melyek már a szláv ősekség korában redukált hangzók voltak, nyílt szótagban. Tehát, hogy az adott esetben némiképp elfogadhatóvá tegyük a dolgot, ki kellene indulnunk egy csupán supponált, de történeti forrásokból nem igazolható **onuguri* formából s föl kellene vennünk benne mindkét *u*-nak a synkopéját. Hisz utóvégre lehetséges ez is, de csupán lehetőséges, mert bizonyítva még egyáltalában nincsen. Megjegyzendő, hogy az *unogur* népnév a görög és latin forrásokban semminemű synkopét nem tüntet föl.

De itt még más kérdések is vetődnek fel, melyekre még senki sem próbált feleletet adni. A ki az **ongru*-val operál, annak MIKLOSICHESAL föl kell tennie azt, hogy ez a szó már az őszlávban, tehát a szláv nyelvek egységének korában megvolt.

¹⁾ Relationes etc. I. 18. l. Sebestyén Gyula: A magyar honfoglalás mondái I. 20. Nagy Géza: A honfoglalók (Ethnogr. XVIII. 5. f. 259. l.).

²⁾ Ethnographia VI. 349—87.

³⁾ Grundriss I. 478.

helyeznünk, akkor — számbavévén még a közbeeső *szabirokat* — a *saragurokat*, *apurokat* és *onogurokat* nem gondolhatjuk máshol, mint a Meotisz-tótól keletre, azaz a *Kuban* folyó környékén. Ide utal a GEOGRAPHUS RAVENNAS *regio Onoguria*-ja is (l. fentebb). A három szorongatott törzs közül, a mint PRISKOS-ból tudjuk, a *saragurok* földet keresve, először is az *Ἀζάτιροι*: *Οὐννοι*-val szállnak szembe, leigázzák őket s aztán követség útján a rómaiak barátságát keresik. Az *Ἀζάτιροι* v. *Ἀζάτιροι* nép helyét JORDANES¹⁾ és PRISKOS²⁾ nyomán a Fekete-tengertől északra és a *Meotisz*től nyugatra kell gondolnunk s ebből következtethetjük, hogy a *saragurok* első előrenyomulása nyugati irányban történt. S ha most azt látjuk, hogy már a 468. évben a *saragurok* a leigázott *akatzirokkal* s más népekkel (valószínűleg ugorokkal és onogurokkal) közösen a *πόλις Κάζασι*-on át (itt az alán-kapu) betörnek *Armeniába* s rettegéssel töltik el a perzsákat,³⁾ ezt a gyors irányváltozást csak úgy érthetjük meg, ha fölveszszük, hogy a *saragurok* nyugat felől erős ellenállásra találtak a hunnok részéről, kiknek az *akatzirok* is alattvalói voltak, s a hunnoktól visszaszorítatva a Kaukázus felé irányították rablóhadjárataikat. Látjuk, hogy ezekben a tudósításokban mindenütt a *saragurok* vannak első helyen, ők az igazi cselekvő és vezető elem, az *onogurok* csak, mint függelék, mint a nagy néparadattól magával sodort tömeg szerepelnek. Az *onogurok* önálló szerepéről a történelemben egyedül AGATHIAS⁴⁾ emlékezik meg, a mikor leírja e nép szomorú tragédiáját. Ez a rendkívül fontos hely megérdemli, hogy szószerint ide iktassuk: «τὴνδε δὲ τὴν ἐπιπονησίαν (sc. Ὀνόγουρον) ἐκ παλαιού ἔλαχεν τὸ χωρίον, Οὐννων ἴσως ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις, τῶν δὲ Ὀνογουρῶν ἐπιεσχυμένων, αὐτοῦ που ἐμυβαλόντων τοῖς Κόλχοις, καὶ εἰτα νενικημένων καὶ ὥσπερ μνημεῖον χάριν καὶ τροπαίου τὴν ἐπικλήσιν ταύτην τῶν ἐπιχωρίων ἐπενευχόντων.» Ha meggondoljuk, hogy AGATHIAS az 560. év körül írta e sorokat, melyekben két ízben is kiemeli ez eseménynek rég megtörténtét, akkor nem marad más hátra, mint hogy az *onogurok* pusztulását

¹⁾ Ed. Mommsen, esp. 5. §. 37.

²⁾ Ed. Bonn. p. 161.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Ed. Dindorf, p. 146.

kapcsolatba hozzuk a *saraguroknak* előbb említett, Armeniába való betorésével a 468. évben. Ebben az időben vagy nem sokkal később kelt át a Kaukázuson a *saragur* áradattól magával ragadott *onogur* törzs s hatolt be *Kolchis* (= Lazike) tartományába, a honnan — úgy látszik — nem is tért vissza többé. Az a tény, hogy e tartomány egy része az *Ὀνόγουρις* nevet viselte, nem csupán arra enged következtetni, hogy e nép leveretése teljes és megsemmisítő vala, hanem arra is, hogy a legyőzött nép fennmaradt töredéke a győzőnek meghódolva alattvalóul szegődött s azon a helyen ütötte fel tanyáját. Az itt letelepült *onogur*-töredéknek természetesen rövid idő alatt be kellett olvadnia a bennszülött népbe, s azért van, hogy már AGATHIAS mitsem tud egy különálló *onogur* törzsről. A mit még e népről a többi források mondanak, az mind arra az időre vonatkozik (V. század közepe), a mikor az *onogurok* a Kaukázustól északra laktak, s semmi újat nem foglal magában. Egyedül JORDANES^{*}) azon híradása érdemel még figyelmet, hogy a *hunugurok* (így!), a kik az ő leírásából kitetszőleg is a *Meotisz*től keletre laktak, menyétbőrökkel (pelles murinae) kereskednek, tehát békés foglalkozást űznek. A névtelen GEOGRAPHUS RAVENNAS^{**)} — LIBANIOSból meritvén adatait — megjegyzi, hogy az ő régiójuk halban igen gazdag s ebből kitetszőleg egyik főfoglalkozásuk a halászat volt. Mindeme tudósításokból azt az általános benyomást nyerjük, hogy az *onogurok* alapjában véve nem harcziás természetű, hanem békés, vadászattal és halászával foglalkozó nép volt, a kik *kuban*melléki hazájukból az ellenséges *szabirok*tól kiűzetve és a rokon *saragurok*tól tovasodortatva a Kaukázuson át behatolnak a *lazok* földjére s itt tökéletes vereséget szenvedvén szétzülленek és beolvadnak legyőzőik közé — már az V. század végén! Egy szemernyi valószínűsége sincs annak, hogy az *onogurok* valaha a Dont átlépve a szlávokkal érintkeztek volna s felelmetes föllepésükkel nevüket köztük emlékezetessé tették volna. Ha ezt megteszik, nem teheték volna meg a nélkül,

^{*}) Get. ed. Mommsen, c. 5. §. 37. Hunuguri autem hinc sunt noti, quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium.

^{**)} L. Marquart O. u. o. S. 44. l. Magához a Ravennas munkájához nem sikerült hozzáférnem.

hogy a bizáncziak erről tudomást ne szerezzenek, a kiknek szemé kezdettől fogva oly éber vigyázattal őrködött mindig a Meótisz átjáróján s a kik a *Cherson* fölött elvonuló népekről pontos kimutatásokat vezettek. Már pedig semmi hír Bizánzból az *unogurok*nak nyugat felé való átvonulásáról. Nehéz akkor elhinni, hogy a szlávok tudomást szerezhettek volna róluk már a Kr. születése körüli időkben, a mikor meg bizonyára jó messzire északra laktak a Don torkolatától.

A mi e név etymológiáját illeti, első pillanatra látható, hogy egy csoportba sorozandó a már említett *Σαράγγοροι*, a *PROKOPIOS*nál,¹⁾ *AGATHIAS*nál²⁾ és *MENANDER*nél³⁾ előforduló *Οὐτιγγοροι* és *Κουτιγγοροι*, vagy *Οὐτιγγοροι* és *Κουτιγγοροι*, továbbá a *JORDANES*nél⁴⁾ található *Bittugures* nevekkel. *MARQUART*⁵⁾ ezeket hunn-török személynévekből *-ur* suffixummal levezetett törzsneveknek tartja, VÁMBÉRY éppenséggel a török *-gur* melléknévképzőt ismeri föl bennük. Ez tulajdonképpen semmi más, mint tudományos formában való megismétlése annak a régi s más területeken is oly gyakran felbukkanó genealogikus népmondának, hogy a népnevek azon ősi személynévek a nevéből származnak, kitől az egész nép eredetét vette. Így *THEOPHANES*⁶⁾ a bolgárok egyik törzsét, a *Κότταγοι*-t *Κότταγος*-tól, *PROKOPIOS* az előbb említett két törzset *Οὐτιγγοροι*-tól és *Κουτιγγοροι*-tól származtatja. Én e naiv mythosoknál valószínűbbnek találom azt a hazánkban többektől⁷⁾ hangoztatott magyarázatot, hogy az *unogor* név tulajdonképpen két népnévről, u. m. a *hün* + *ugor*-nak összetételéből eredt. E név előrése u. i. a források többségében (l. 15. l.) tényleg *Unn-* (*Hun*)-al van hagyományozva s a *Priskos*nál és *Agathias*nál mutatkozó *On-* nagyon jól megmagyarázható azzal, hogy a görög, kivált idegen szónál, gyakran használja vegyesen egymás mellett az *o*-t és *ou*-t. (V. ö. *Theoph. Sim.* p. 259. de Boor, *Obgōroi* Men. Prot. fr. 5, 21, 43. stb.) Súlyt kell

helyeznünk tehát arra, hogy a nem görög források, mint *JORDANES* és *MITYLENEI ZAKARIÁS* az *u-s* formát használják. A két önálló népnév összetételének lehetőségét maguk a bizánczi kútfők igazolják egy találó analogonnal. A mint *MENANDER*ből*) tudjuk, a *turkok* az *avarok*nak azt a részét, mely az ő uralmuk alól magát kiszabadítandó, bizánczi zsoldba szegődött s idővel Pannóniában egy hatalmas birodalmat alapított, *Οὐαρχων*-nak nevezik, mely név nem lehet más, mint az (*Αβαρ* + *χων* (= *οὐωνοι*) népnév összetétele. Hogy ez tényleg így van, az a legjobban kitűnik éppen *THEOPHYLAKTOS SIM.* azon közismert s eddigelé megfeythetetlennek tetsző okoskodásából,**) melyet e névhez fűz. Ő ugyanis elemeire bontván szét a szót, azt állítja, hogy a nép, mely e nevet viseli, két ősről, két régi fejedelemtől (*παλαιστοι ἑσχαροι*) megy vissza, tehát tulajdonképpen nem is igazi avar nép (*Ψευδοβαροι*), mert az igazi avarok a turkoktól szenvedett vereség után az India szomszédságában lakozó *taugastok*hoz, illetve *mukrik*hoz menekültek s a *Οὐαρ-χων*-ok csak azért vették fel az avarok nevét, hogy ennél fogva felelmetesebbeknek tűnjenek fel a többi népek előtt. Azt hiszem, nem szorul bizonyításra, hogy ez a magyarázat minden ízében naiv és a tényeknek meg nem felel. De mindamellett egy nagyon értékes tanulság kínálkozik belőle. Az t. i., hogy ő maga

*) Ed. Bonn. p. 400. v. 22.

**) Ed. de Boor, p. 258—9. οἱ δὲ τούτου τοῦ ἔθνους παλαιστοὶ ἑσχαροι Οὐαρ καὶ Χουνὶ ὀνομάζοντο. ἐκ τούτων καὶ πᾶσι τῶν ἔθνων ἐκείνων τὴν ὀνομασίαν ἀπεκλήρωσαντο Οὐαρ καὶ Χουνὶ ὀνομαζόμενα. Ιουστινιανοῦ τοίνυν τοῦ αὐτοκράτορος τὸ βασιλεῖον κράτος ἐπὶ πάντας, ἐκ τούτων τῶν Οὐαρ καὶ Χουνὶ ὀλίγη ἀποδρέσασα μῆτρα τοῦ ἀρχαγόνου φύλου ἐκείνου ἐδόκησεν τῇ Εὐρώπῃ. οὗτοι Ἀβάρους ἑαυτοὺς ὀνομάσαντες τὸν ἡγεμόνα τῇ τοῦ Χαγάνου προσηγορίᾳ καλεῖσθαι ἠγάσαντο. ὅταν αὐτοὶ ὁ τρόπος πρὸς μεταβάσιν ὀνομασίαν ἐχώρησεν, λέγωμεν τῆς ἀληθείας κατὰ μὲν ἀριστάμηνον. Βαρσλίτ καὶ Οὐίνουγοροι καὶ Σαβίροι Οὐνικὰ τε πρὸς τούτοις ἕτερα ἔθνη, ὅπηνικα τῶν Οὐαρ καὶ Χουνὶ ἐκ ἀπόμοιραν κατὰ τοὺς τόπους αὐτῶν ἀποδιδράσκουσιν ἐκείσθοντο, εἰς μέγιστον καταπίπτουσι φόβον, ὑποταγόμενοι Ἀβάρους. ὑπὲρ τούτους ἐδόξαν ἀντιλαμβάνειν παρ' αὐτῶν τὴν ἀβλαβείαν. οἱ τοίνυν Οὐαρ καὶ Χουνὶ ὡς εἶδον τὴν τῆς ἀποφυγῆς ἐπιδέξιν ἑαρξέν, τὴν πλάνην τῶν πρεσβευτακμένων οὐκισσόμενοι Ἀβάρους ἑαυτοὺς κατωνόμασαν. λέγεται γὰρ ἐν τούτοις ἔθνεσι τοῖς Σκυθικοῖς τὸ τῶν Ἀβάρων ὑπὲρ τὴν ἐπὶ τρεχίστατον φύλον. ἀμείλει τοὶ καὶ μέχρι τῶν χρόνων τῶν καθ' ἡμᾶς οἱ Ψευδοβαροι (λέγουσι γὰρ οὕτως αὐτοὺς οὐκιστέρον) τοῖς γενναρχαῖσι διδέρχονται, καὶ οἱ μὲν Οὐαρ ἀρχαιοπρεπῶς ὀνομάζονται, οἱ δὲ Χουνὶ προσαγορεύονται.

¹⁾ Ed. Bonn. II, 553.

²⁾ Ed. Bonn. 299.

³⁾ Ed. Bonn. 344—345.

⁴⁾ Get. c. 53. §. 272.

⁵⁾ O. u. o. S. 44. l.

⁶⁾ Ed. de Boor, p. 356.

⁷⁾ Munkácsi, Ethn. VI. (1896) 384. l.

is érezte, tudta a Ὀβρινοντες névnek összetett voltát, fölismerte ennek két elemét, Ὀβρι (= Ἀβρι) + νος (= ὄνους). Ὀβρι és Ἀβρι azonosságát természetesen nem ismerte fel, különben nem ragadtatta volna el magát a névesere fantasztikus útjára. De a korabeli genealogikus magyaríratnak hódolva azt sem láthatta be, hogy itt tulajdonképp két népnek a nevéből van szó. Az első résznek az Ἀβρι-al való azonossága minden további bizonyítgatás nélkül is megállapítható abból, hogy a Ὀβρινοντες tényleg avarokra vonatkozott, minthogy ez a nép volt a későbbi pannóniai avar birodalom megalapítója, a melyet tehát a turkokon kívül minden nép (görög, szláv, német) avar néven ismer. A névösszetételnek okát abban a keveredésben látjuk, melyet a már a Kr. u. 1. sz.-ban a Káspi-tenger északi részén megjelenő hunnok az ott talált ugor és avar törzsek közt előidéztek. Ismerve e népek laza politikai szervezetét, könnyen érthető, hogy valamely hunn-törzsedék egyik ugor v. avar törzsszel bizonyos hadi célra egyesült s aztán a kedvező körülmények folytán együtt is maradt. Az egyesült törzsek megtartották külön-külön égi nevüket, melyek csupán a többi, idegen népek nyelvében olvadtak egygyé. Így és nem másképpen keletkezett az Ὀβρινοντες*) bolgár törzs neve is, melynek második része Ugendur formában hagyományozva van CHORENEI MÓZES V. sz.-beli örmény írónál, a mint EDELSPACHER ANTAL bizonyítja.***) A nevek rendjében mutatkozó eltérést az összetételekben (ün + ugor, hún + ugendur, de (a)var + hún) azzal magyarázzuk, hogy a vezérszerepet vivő törzsnek a neve került mindig első helyre, hogy tehát az első két esetben a hunn, a harmadikban pedig az avar maradt a vezető-elem az egyesülés után is. Ezek alapján kimondhatjuk, hogy a szóbanforgó nép neve eredetileg Hunugur-nak és nem Onugur-nak hangzott, mely körülmény megint egy újabb nehézséget gördít a Kun-Munkácsi-féle magyarírat elé, lévén az ó-egyh. szl. agrinъ-nek származása az előbbi névből nyelvtudományilag még valószínűtlenebb, mint volt az utóbbiból.

Miután az agrinъ < Onugur elmélet egy pusztán a hangzás

hasonlóságára alapított ötletnek bizonyul, melyet sem nyelvi, sem történeti oldalról nem lehet elfogadhatónak feltüntetni, kíséreljük meg egy más, szigorúan a történeti tények által kijelölt úton közelebb jutni az igazsághoz.

Olyan adatból kell kiindulnunk, mely nyelvileg is, történetileg is hiteles bizonyítékul szolgál. Ismeretes, hogy a XII. sz. első évtizedeiben keletkezett kievi orosz krónika, mely közönségesen Nestor neve alatt említetik, a magyarokat Ugri černii-nek nevezi, szemben az Ugri bělii vel, vagyis a kazárokkal. Ez az elnevezés nála ugyan csak egy ízben fordul elő a rendes «Ugri» mellett, mely így, jelző nélkül használva mindig a magyarokra vonatkozik, de a szöveg összefüggéséből félreérthetetlenül kitűnik, hogy csakis a besenyőktől Etelközbe kiűzött s Kiev alatt elvonuló magyarokat lehet érteni rajta.*) A magyaroknak a kazárokkal együtt Ugri név alá való foglalása s aztán a «fekete» és «fehér» jelzőkkel való megkülönböztetése semmiféle más forrásban meg nem található, így a görögben sem, a melynek pedig egyik képviselőjét, GEORGIOS MONACHOST, illetve ennek a X. sz. elején Bulgáriában készült szláv fordítását az orosz krónika szerzője is ismerte s a külföldi események megírásánál forrásul is használta.***) A krónika tehát e neveket illetőleg nem meríthetett máshonnan, mint orosz nemzeti hagyományokból. Kérdés, milyen időre nyúlnak vissza ezek a hagyományok? Erre nézve biztos útmutatóul szolgál nekünk a magyaroknak és kazároknak közös név alá foglalása, mely sem korábbi, sem későbbi időből nem származhatik, mint a mikor e két nép együtt, egymás mellett lakott, vagyis — hogy kerek számot használjunk — a 640—840-ig terjedő időszakból. A magyarok ez időtájt a Meotisz jobb oldalán, a Kuban folyó környékén tartózkodtak. Azt föltenni tehát, hogy az Ugri név ős-szláv eredetű volna, teljes lehetetlenség. Honnan vehették hát akkor az oroszok? Annyi bizonyos, hogy sem a magyaroktól, sem a kazároktól. A kazár-magyar érintkezés idejében már mindket nép a saját törzsneven nevezte magát, a mi kitűnik abból, hogy a «kazár» nevet ebből az időből az összes források, így maga az orosz krónika is ismeri, a «magyar» nevet

*) Theophanes, ed. de Boor, p. 356. Ὀβρινοντες.

**) Nyelvtud. Közl. XIV. k. 60—70. l. Szongott Kristóf fordítás (Szamosújvár, 1892) 82. lapján Vēghēntur-nak találom írva a nevet.

*) Nestor, I. M. H. K. 369. l.

**) L. u. o.

pedig az arab források a donmelléki hazájukban alkalmazzák a magyarokra.

Nem lehet kétség az iránt, hogy az or. *Ugri* szorosán összefügg a görög forrásokból ismert Ὀύρος v. Οὐγούροι népnévvel, melynek összetételei gyanánt ismertük fel az előbb említett (l. 18. l.) Οὐτίγοροι: (Οὐτούργοροι), Κουτίγοροι: (Κουτούργοροι), Οὐννογοροι: (Ὀνόγοροι, unnogur, hunugur), Σαράγοροι: neveket. Az Οὐγούροι-t MENANDER és THEOPHYL. SIM. a Volga mellett említi s az utóbbi még azt is tudja róluk, hogy a *turkok* kánja szörnyű nagy esatában legyőzte és leigázta valamennyiüket.¹⁾ A Κουτίγοροι-t PROKOPIOS említi először, mint a kik, átkelve a Donon, JUSTINIAN uralkodásának vége felé (558.) betörték Thra-kiába és Mysiába s a bizáncziaknak sok kárt okoztak.²⁾ MENANDER-ből³⁾ tudjuk, hogy a császár azon kísérlete, melylyel ő a kutigurok ellen az utigurokat akarja harezra tüzelni, hajótörést szenved ez utóbbiak magatartásán, a kik saját kijelentésük szerint vonakodtak egy velük származásban és nyelvben rokon nép ellen harezolni. AGATHIAS⁴⁾ megjegyzi róluk, hogy a folytonos rablóhadjáratok miatt oly szerencsétlen sorsra jutott a két törzs, hogy ha el is még belőlük imitt-amott egy-egy töredék, ez másoknak szolgál s elveszítette a nevét. Az Οὐννογοροι: szerencsétlen pusztulásáról már szóltunk (l. 16—17. lk.). A Σαράγοροι-t is elkísértük volt egészen addig, a mikor a 468. évben a Kaspi-kapukon át betörték Armeniába. További sorsukról hallgatnak a források. Valószínűleg ezek is — a mennyiben portyázásaikon el nem pusztultak — turk fennhatóság alá kerültek, éppúgy, mint az Οὐγούροι: és Οὐτίγοροι:.⁵⁾ Az időtartam, melyben e törzsek szerepeltek, az V. sz. közepétől a VII. sz. elejéig tart. Innen kezdve nevük eltűnik a forrásokból. Mindezen adatokból megállapíthatjuk, hogy a felsorolt törzsek egy közös népesaládból származtak, melynek zöme a Volga mellékén élt s itt jelent meg először a történelemben; neve eredetileg — a mint a görög forrásokból következtethetjük —

**ugur*-nak hangzott. Idő közben kivált egy-egy törzs a népesaládból s dél felé, a *Meótisz* halban és vadban bővelkedő vidékére húzódott. Innen, részben más népek által űzve, részben zsákmányolás céljából előrenyomult vagy a Fekete-tenger mentén a bizánczi birodalom felé, vagy a Kaukázus szorosain át Armeniába és Perzsiába. Emezeket főlemésztette az idegenekkel folytatott küzdelem, a Don és a Kaukázus között visszamaradtakat pedig meghódolásra kényszerítette a *turkok*nak a VI. sz. közepén rájuk törő népe. A *turkok* helyébe a VII. sz. elejétől kezdve a *kazárok* lépnek, a kik a Kaukázus fölött egy erős birodalmat alapítottak, mely egész a X. századig fennállott. E birodalom eredete, kialakulása meglehetősen homályos; mi csak az eredményeket ismerjük s abból a körülményből, hogy a *kazárok* neve mellett a többi törzsek nevei a VII. sz.-tól kezdve nem érvényesülhettek, arra következtetünk, hogy a *kazároknak* sikerült a Káspi-tenger és a *Meótisz* közt élő törzseket uralmuk alatt egyesíteni és együtt is tartani oly szilárdan, hogy az idegen népek a *kazár* birodalmat alkotó törzseket a maguk individualításában már nem vehették észre. Honnan van az mégis, hogy az *Ugri* név — mindenesetre aligha korábban, mint a IX. század — a szlávokhoz eljuthatott, és pedig oly értelemben, hogy ezt még a *kazároknak* is kiterjesztették, tehát arra a népre, mely a hatalmi körébe eső összes *ugur* törzseket letiporta s a maga nevét rájuk erőszakolta? Erre nézve némi utmutatással szolgál a különböző *ugur* törzsek nevének etymológiája. Az Οὐννογοροι: mellett (l. 20. l.) még a Σαράγοροι:-nak van biztos magyarázata. E név előrésze általánosan elfogadott nézet szerint*) azonos a Don melletti *kazár* város gr. Σάρκελ, vagy a Volga melletti *kazár* főváros ar. *Saryg-sār* (régőbbi ar. *al Baidā*, or. *Bélawēša*) nevének első tagjával. Mindháromban u. i. a török *sari* (csuv. *šūrē*) = «sárga» (fehér) szó lappang. Σαράγοροι: e szerint annyit jelentene, mint «fehér ugorok» s pontosan megfelelne az or. *Ugri belii*-nek. Nincs jogunk egyelőre föltenni azt, hogy valamint az előbbi, úgy az utóbbi is az V. sz.-ból származik s egy- és ugyanazon népre vonatkozik. A Σαράγοροι: nevet PRUSSOS, ki először ad hírt róluk az összes források közül, a hunn udvarban hallotta s minthogy

*) Munkácsi, Ethn. VI. 372. Marquart, O. u. o. S. 1.

¹⁾ Theoph. Sim. ed. de Boor, p. 259. τὸν τοῦτον Ὀύρος λίαν ἰσχυρῶς νενικημένον, τὸν τοῦ Κόλχ ἐθνάρχην ἀνέματι βορρῆας ὁ Λαγάνος παρῆλθεν.

²⁾ Ed. Bonn. II. 553.

³⁾ Ed. Bonn. p. 344—45.

⁴⁾ Ed. Dindorf V. 25, p. 392.

⁵⁾ L. Marquart O. u. o. S. p. 504.

nem valószínű az, hogy valamely nép ily fajta jelzős kifejezéssel nevezze önmagát, minden körülmény arra utal, hogy ez hunn-török elnevezés, éppúgy, mint az előbb tárgyalt (l. 19—20. lk.) *Οὐαργωνίται* és *Ὀνόγοροι*. Ennek megfelelőleg az *Ugri belii* és *černii* eredetét is valamely, e népekkel szomszédos és őket közlelő ismerő, velük bizonyos tekintetben rokon népeknél kell keresnünk. A névközlítés ténye mintegy kényszerítőleg utal arra, hogy e nép földrajzi helyzetét egyfelől a magyarok és kazárok, másfelől a szlávok között, középen keressük. Az a kérdés tehát, hogy milyen nép lakott a VIII. sz. végén és a IX. sz. elején a Don és Dnjeper folyók között? KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS több ízben is tesz említést¹⁾ *Fekete-Bolgárországról* (ἡ μαύρη λεγομένη Βουλγαρία), mely az ő szavaiból kitetszőleg éppen a Dnjeper és Kazárország közé esett. Hogy ez nem csupán földrajzi fogalom, az kitűnik onnan is, hogy a fekete bolgárokat, mint a *Cherson* tájékán portyázásaikkal a római határt fenyegető népet maga az orosz krónika is említi,²⁾ mikor az Igor nagyherceg és Bizáncz között 945-ben kötött egyezmény szövegét közli. Kik voltak ezek a «fekete bolgárok»? Arra nem lehet gondolni, hogy mögöttük talán a besenyők vagy az úzok népe lappang, mert Konstantinos Porph. élesen megkülönbözteti őket ezektől, a mikor a *De adm.* imp. 12. fejezetében egészen külön emlékezik meg róluk, mint oly népről, melyet a kazárok elleni harezra fel lehet használni. A *bolgárok* a VII. század második felétől kezdve válnak ismertesebbekké a bizáncziak előtt, a mikor az Al-Dunától északra eső vidékeken megtelepedve állandóan veszélyeztetik a császárság határát. A gót *JORDANES*³⁾ azonban már a VI. sz.-ból ismeri őket, mint a kik az ő vérbeliijeinek legyőzése által tették nevüket emlékezetessé. Maga *THEOPHANES*⁴⁾ is már a 485. évből említi a bolgároknak Illyriában és Thrakiában való pillanatnyi felbukkanását. A nála közölt genealogikus mondából⁵⁾ tudjuk, hogy e népnek a Donon túl fekvő őshazán kívül még a Donon innen,

¹⁾ *De adm. imp.* c. 42. p. 180. ed. Bonn.

²⁾ *Nestor*, c. 27. p. 39. trad. Leger.

³⁾ Ed. Mommsen, c. 5. §. 37.

⁴⁾ Ed. de Boor I. 143.

⁵⁾ U. o. p. 357.

továbbá az *Ὀγγλος*-ban, *Pannóniában* avar szolgálatban, sőt még a Ravenna melletti *Pentapolis*-ban is éltek egyes töredékei. A Don jobb partján letelepült *bolgárokat* ő *Kotragastól* származtatja, a mi a mai tudomány nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy e töredék egykor alattvalója volt a VI. sz. közepéről ismeretes *Κοιζαργγοροι*-nak, kik *Κοιζαργγοί* (v. ö. *Κοιζαργγος* és *Κοιζαργγος*-szal)*) néven is említetnek. A mint azonban a hódító törzs folytonos rablójárátaiban elpusztult (l. 22. l.), lassanként elmosódott a *Κοιζαργγοί* név is s újból előtérbe nyomult az alávetett törzsnek régi «bolgár» neve. Konstantinos Porph. idejében már mitsem tudtak a kuturgur-bolgár kapcsolatról s azért a Don és Dnjeper közt lakó bolgárokat, megkülönböztetésül a Duna bal partján lakó vér- és névrokonaiktól, «fekete bolgár»-oknak nevezték, mely eljárás teljesen analog példa gyanánt szolgál az or. *Ugri černii* és *belii* mellé. Jogosan feltehetjük tehát, hogy eme fekete bolgárok között, kiknek régebbi időben *ugur* törzsszel való keveredése kétségtelen s kik maguk is az ugurok fészkeből, azaz a Volga és a Don közti síkságból vették eredetüket, élénken élt az a hagyomány, hogy a Dontól balra, azaz az ő szomszédságukban az ugurok laknak. Így alkalmazták ők a *magyarokra* és *kazároknak* mint a Don mögött lakó népekre az *Ugur* nevet, s minthogy jól ismerték törzsi különállásukat, megkülönböztetésül emezekre a «fehér», amazokra a «fekete» jelzőt.

A magyaroknak, mint «fekete ugrok»-nak megjelölését más forrásokban is megtaláljuk. Az örmény «Szevordik» (*Szeavordik* v. *Szavordik*), az arab «Szavardi» (v. *Szijaivardi*), a görög *Σεβάρδιοι* (olv. *Σεβόρδιοι*), és *Σαβαρτιάσφαλοι* *Θύκνυ* megfejtése szerint az örmény «szev» (*szeav*) = «fekete» és «orti» (= fiú) szót tartalmazza, mely utóbbi — a mint *MARQUART* helyesen vette észre — eredeti **ogri* (= *Ugri*)-nak népetymologikus elváltozása (l. 66. l.). Minthogy ezek a nevek kétségtelenül a magyaroknak Arméniába szakadt töredékére vonatkoznak, az orosz «*Ugri černii*» elnevezés hitelességét fényesen igazolják. Az *ISZTACHRI*,

*) *Κοιζαργγοί* Theoph. Sim. ed. de Boor, 7. S. 16. *Κοιζαργγος* (olv. *Κοιζαργγοί*) Menand. ed. C. Müller fr. 6.

IBN HAQAL és IBN FADLÂN X. sz. arab íróknál előforduló *Qarā Chazar* (= fekete kazár) KUUN*) és MARQUART**) szerint szintén a magyarokat jelenti, szemben az igazi kazárokkal, kik «fehérek». Úgy a szláv, mint az arab elnevezésnek egyazon megfigyelés szolgál alapul, t. i. a magyaroknak a kazárokkal való szoros kapcsolata, de e kapcsolaton belül a két népnek színük szerint való megkülönböztetése. Honnan van mégis, hogy éppen a legfontosabb dolog, t. i. a nomen gentile különböző, az egyiknél *Ugur*, a másiknál *Kazár*? E különbséget a kérdéses népnevek különböző eredete magyarázza meg. Az arabok, a kik értesüléseiket rendszerint a helyszínen, az illető népektől szerezték, a kazárokat és magyarokat saját (általuk is használt) törzsnevükön nevezték s ezért használják még akkor is, mikor általánosítanak, a hatalmasabb törzs (kazár) nevét. A szlávok ellenben a kazárok és magyarok ugur nevét nem maguktól e népektől, hanem az ő szomszédjaiktól hallották, kiknél e név már régi idők óta használatban volt, mint bizonyos, a Don, Volga és Kaukázus közt élő törzseknek a közös neve. Az ugur név tehát nem individualis törzsnév, hanem idegenek által használt összefoglaló népnév.

Mindent összevéve, az ugur népnév áthagyományozása a szlávokra csakis olyan néptől származhatott, mely a 450–600. évig szereplő ugur törzsek szomszédságában élve s ezekkel régi időktől fogva történelmi érintkezésben állva, megőrizhette e nevet még akkor is, mikor az ugurok a megváltozott politikai és törzsi alakulatoknál fogva nevet cseréltek s földrajzi helyzeténél fogva, minthogy egyfelől a szlávssággal, másfelől a kazár-magyar birodalommal érintkezett, természetes közvetítőjévé lehetett e névnek abban a pillanatban is, midőn az ugur népek régi kapuja a IX. század elején újra megnyílt s rajta egy új nép (a magyarok) nyomult előre nyugat felé. Mindezek a feltételek megvannak a fekete bolgároknak, kik még a X. század közepén is a Don és Dnjeper közt laktak, de — a mint fentebb láttuk — ezen a helyen régi, még az V–VI. századokra visszamenő letelepülők voltak.

*) Relationes etc. I. 156.

**) O. u. o. S. 39. I.

Ha azonban most nyelvtudományi oldaláról vizsgáljuk a kérdést, jelentékeny nehézség támad. Az ugur alapformával szemben ugyanis az egyes szláv nyelvekben a következő alakok állnak: óeszl. *agrinъ*, újszl. *vóger*, *vogrin*, bolg. *ugrin*, szerb *ugar*, *ugrin*, cseh *uher*, lengy *wegrzyn*, *węary*, felsőszorb *ruher*, kisor. *uher*, *uhor*, or. *vengerecъ*, *vengrija*, litv. *vengras* (az orosz és litván alakok lengyelből kölcsönzött szavak). A szabályos hangmegfeleléseknél fogva a szláv nyelvtudomány ez alakok származtatásánál a nasalisos formát veszi kiindulópontul s úgy jár el, mint azoknál a szavaknál, melyek *a*-jának más indogermán nyelvekben egy vocalis + nasalis felel meg, a melyekben tehát a vocalis nasalizálása postulálható (v. ö. pl. óeszl. *aglъ*, újszl. *vógel*, szerb *ugal*, cseh *úhel*, lengy. *węgieł*, or. *ugol* stb. lat. *angulus*, örm. *ankium*, *angiun*). Kérdés már most, hogy a szláv nasalisos alak hogyan hozható kapcsolatba a történetileg igazolható «ugur» alapformával? Itt két eset lehetséges. Az első szótag nasalizálása vagy a szlávsságban állott be, vagy pedig már az átdő nyelvben megvolt. Az első lehetőségnek, vagyis annak, hogy eredeti pusztá vocalis a szlávban nasalizáltatott, nyelvtudományi feltételei még nincsenek kiderítve, bárha a mai álláspont inkább arra felé hajlik, hogy ilyen esetekben nem a pusztá vocalisból, hanem vocalis + nasalisból kell kiindulni. Megjegyzendő azonban, hogy óeszl. *skadēlъ*, *skandēlъ*, *skandēlъ* (= *скадѣло*, *testa*), újszl. *škandēla*, *škodēla*, *škedēla*, *skodēla*, *škedēla*, *sklēda*, *zdēla*, kisor. *zdjela*, alsószorb *šklá*, lett *skutelas* alakokat maga MIKLOSICH a lat. *scutella*, ol. *sco-della*, ófn. *scuzzila*-val állította össze, s ha neki igaza van, akkor e példa bizonyítja, hogy az eredeti pusztá vocalisnak szláv területen való nasalizálása nem lehetetlenség. A másik lehetőség, hogy t. i. a nasalisatio már a szláv átvétel előtt beállott volt a kölcsönadó nyelvben, ez idő szerint sem pro, sem contra el nem dönthető, mert írott emlékek hiányában nem állapíthatjuk meg biztosan, hogy a fekete bolgárok nyelvében az *ugur* név hogyan hangzott. Némi irányítónak szolgálhat itt az, hogy az örmény *Szevordik*ban is változást szenvedett az eredeti alapforma (*Ugri*) *u* hangzója. Hogy az ismertetett két lehetőség közül melyiknek nagyobb a valószínűsége, azt a specialis nyelvészeti kutatások fogják megmutatni, a melyek

remélhetőleg nem fognak ellenkezni történeti alapon nyert tanulságainkkal.*)

Az *Οὔγγροι* és vele kapcsolatos nevek történetére vonatkozó vizsgálódásainkat a következőkben foglalhatjuk össze:

A Kr. u. V. században ismeretessé válnak bizonyos, a Volga és a Don között élő, egymással rokon néptörzsek, melyeknek közös összefoglaló neve a velük érintkező és őket részben leigázó hunn-turk népek ajkán — a mint az átvevő népek egykorú forrásaiból megállapíthatjuk — *ugar*-nak hangzott. Ezek a törzsek, részben rabló-kalandozásaikon elpusztulva, részben idegen törzsek uralma alá jutva, már a VI. sz. végével megszűnnek önállóan szerepelni s ennek megfelelően eltűnik nevük is az irodalmi hagyományból. De fennmarad a velük szomszédos népek-nél, így a Don és Dnyeper közt lakó és velük már régi időktől fogva szorosabb kapcsolatban álló, törökfajú, *fekete bolgároknál*, a kik e nevet régi jelentésében használva, a Don és Volga közt lakó összes törzsekre kiterjesztik. Így alkalmazzák ők e nevet a IX. sz. elején a Dont átlépő s mai hazájuk felé vándorló magyarokra is s ugyanekkor átveszik tőlük nyugati, legközelebb szomszédai, a magyar betöréstől első sorban fenyegetett orosz-szlávok is. A nélkül, hogy az eközben beállott hangváltozást közelebből magyarázni megkísérelnők, be kell érünk jelenleg annak megállapításával, hogy a kölcsönvett forma első szótagjában bizonyos szláv területeken fellépett a nasalis vocalis. Az így keletkezett óeszl. *agrinz*-t aztán majdnem egyidejűleg átvették a görögök és a nyugati germánok is *Οὔγγροι*, ill. *Ungri* alakban. A görög kiejtésben ez a forma aztán többé nem is módosult, de többszörös bővülést szenvedett a nyugati germánban, hol öfn. és ószász hangtörvény szerint fellépett az anaptyktikus *a* az *Ungari*-ban. Ugyanitt keletkezett a *Hungari* is tudós etymologia folytán a *Hunni* analógiájára. Az *Ungari* (ill. *Hungari*) általánossá válik a középső- és újkori latin irodalomban, sőt behatol

* Melich János volt szíves felhívni figyelmemet az *ugar* > *agrinz* szószármaztatás nyelvtudományi nehézségeire s egyáltalában a kérdésnek a szláv philologia körébe eső részénél állandóan támogatott felvilágosításával. Kedves kötelességet teljesítek, a midőn neki e helyről is hálás köszönetem nyilvánítom sokoldalú szívessegeiért.

itt-ott a középkori görög irodalomba is s alapul szolgál az összes nyugateurópai népeknél a magyarok ma is divó elnevezésének.

Hogy a mindezen alakoknak kiindulópontját tevő *ugar* alak minő viszonyban áll az orosz krónika Югга országnevével s a voguloknak és osztjákoknak a zürjénekkel használatos *Jögra-jas* nevével, hogy továbbá mit lehetne mondani e név s a hozzá fűződő népek még régebbi történetére nézve, ennek eldöntése egészen külön kérdést alkot, mely a dolgozat keretein kívül esik.¹⁾

Összet.

Már a Krisztus u. I. században élő PLINIUS²⁾ említi a hunnokokat *Phuni* név alatt, a kik ebben az időben — a mint a II. sz. MARINUS TYR.³⁾ földrajzi tudósítása is megerősíti — a Kaspi-tenger északi partvidékein, az Ural folyó mellékén lakhat-

¹⁾ Jellemző, hogy Michev Mátyás (*De duabus Sarmatiis* (Krakkó, 1517) cz. munkájában az Ungri és Jugria elnevezések azonosságát és a magyarok s jugriaiak nyelvének rokonságát vallja. A *De Juhris* című 5. fejezetben mondja: «Accipe primo quod Juhri a Juhra regione Scithie de qua oriundi exierunt, vocati sunt. Et usque in nostra tempora a Bohemis Polonis et Slavis *hugri* appellantur. Ab aliis autem *hugri* tandem et *hungari* dicti sunt. Accipe secundo quod idem linguagium et loquela pronuntiatioque acuta sunt Juhrorum in hungaria et illorum qui in Scithia in Juhra degunt. Verum hungari in Pannonia christicole sunt et policiores abundantioresque in omnibus. Juhri autem in Scithia usque huc, idolatre sunt et agrestes». Ugyancsak a Jögrajas és Ugri nevek nagy hasonlatossága folytán alakulhatott ki már Iván Idejében (a XV. sz. végén) az oroszok között az a vélemény, hogy a vogulok, osztjákok és magyarok rokonok, a mint Karamsin említi *Istoria* (Pétervár, 1890.) című munkájában. Ez a vélemény azóta fényes beigazolást nyert a finnugor összehasonlító nyelvtudomány által, mely kiderítette, hogy a finnugor nyelvek családjában a magyar a vogulhoz és osztjákhöz áll legközelebb. A szoros nyelvbeli rokonság pedig viszont megerősíti a Jögrabeliek és Ugrik elnevezésének azonosságát s egyenesen arra utal, hogy az Ungri stb. névalakok származtatásánál a nasalis nélküli formából (Ugri) kell kiindulnunk, a mint azt a fentebbiekben meg is kíséreltük. V. ö. Pápay József «Nyelvünk finnugor eredetének kérdése Sajnovics és Gyarmathi felléptéig» cz. székfoglaló értekezésének (Deb. ref. főiskola akad. évkönyve az 1908—9. évről) 53. és k. lk.

²⁾ VI. 17.

³⁾ L. Kuun, *Relat.* I. p. 26.

tak. Ez a nép egykor bizonyára a kínai birodalom közelében tartózkodott, minthogy a kínai évkönyvekben sokszor történik említés a *Hiongnu*-kről, kiknek a hunnokkal való azonossága kétségtelen.¹⁾ De éppen az a körülmény, hogy a Kr. u. I. sz.-tól kezdve ez évkönyvek már többé nem említik a *Hiongnu*-kat, mutatja, hogy a hunnok ez időtájtban régi hazájukat odahagyva, nyugat felé vándoroltak s a kínaiakra nézve megszűntek veszedelmesek lenni. A III. sz. DIONYSIOS PERIEGETES²⁾ egy helyéből következtethetjük, hogy a 200. év körül még a Kaspi-tengeren is túl nyomultak előre nyugatra, s ha az V. sz. örmény történetíró, CHOBENI MÓZES,³⁾ arról tudósít, hogy TIRIDATES (259—312.) az északi népekkel vívott küzdelmeiben ellenségeit a „Hunk” nép határáig üldözte, akkor föl lehet vennünk, hogy a hunnok hatalmi köre a III. sz. folyamán egész a Kaukázusig terjedt ki. Fokozatos előnyomulásukról tanuskodik AMMIANUS MARCELLINUS⁴⁾ is, a ki lakóhelyüket a IV. század elején kifejezetten a *Meótisz* mellé, ettől keletre helyezi. EUNAPIOSBÓL⁵⁾ tudjuk, hogy a hunnok a IV. sz. végén átkeltek a Donon s leigázták a mai Krim környékén tartózkodó gótokat. Innen kezdődik a hunn nemzet igazi történelmi jelentősége Bizánchezra és egész Európára nézve. Attól kezdve, hogy ATTILA seregei félelmetes támadásaikkal ismertté tették magukat Keleten és Nyugaton egyaránt s PRISKOS rhetor a legapróbb részletekig hű tudósításokat hozott magával a hunn udvarból, a hunn név oly erőteljesen vésődik be a bizánczi hagyományba, hogy kerek ezer esztendő kell hozzá, míg elenyészik. Majdnem valamennyi nomád nép, mely akár a hunnok fészkeiben, azaz a Don és Kaukázus között, akár a Fekete-tenger mentén előrenyomulva, tehát a hunnok útját követve, lép fel támadólag Bizáncz végvárai ellen, megkapja a hunn nevet, mint

¹⁾ L. Kuun, Relat. I. p. 24.

²⁾ L. Kuun, Relat. I. p. 26.

³⁾ Ford. Szongott Kristóf, 184. l.

⁴⁾ L. XXXI. c. 2.

⁵⁾ Ed. Bonn. p. 48, 52. οτι τῶν Σκυθῶν ἡγεμόνων καὶ ὑπὸ τῶν Οὐννων ἀναρρεθέντων καὶ ἄρδην ἀπολλυμένων τὸ πλῆθος (K. u. 376.) ... οτι ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ πρώτου χρόνου τῆς βασιλείας τῶν Σκυθῶν ἔβας ἐξελανόμενοι τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Οὐννων, διαβεβήκασι τῶν φυλῶν ἡγεμόνας, ἀνίσταται καὶ γίνεται προέχοντες (K. u. 392).

a félelmetesség epitheton ornansát. Így PROKOPIOSNÁL¹⁾ és AGATHIASNÁL²⁾ az *uturgurok* és *katurgurok*, *szabirok* és *ephthaliták*, MALALASNÁL³⁾ a *szabirok* és *avarok*, THEOPHYLAKTOS SIMOKATTESNÁL⁴⁾ a *turkok* és *avarok*, THEOPHANESNÁL⁵⁾ a *turkok*, *avarok* és más a kimmeriai Bosphorus tájékán hullámzó, közelebből nem ismert *nomád törzsek*, ANNA KOMNENÁNÁL⁶⁾ az *úzok*, NIKEPHOROS BRYENNIONÁL⁷⁾ és MICHAEL ATTALEIATESNÁL⁸⁾ a *szelcsukok*, NIKEPHOROS GREGORASNÁL⁹⁾ a *kúnok* részesülnek ebben a megtiszteltetésben. ZACHARIAS MITYLENAIOS¹⁰⁾ szír nyelven fennmaradt krónikájában mindazok a törzsek, melyek a Kaukázustól északra laktak a VI. század közepén, összefoglaló néven hunnokként említetnek. Ez a tizenöt törzs a következő: *bulgárok*, *alánok*, *unno-gurok*, *ogorok*, *szabirok*, *bulgárok* (másodszor is!), *khorthrigorok*, *avarok*, *khazarok*, *dirmarok*, *sarurgurok*, *bagarsikok*, *khulasok*, *abdelek*, *ephthaliták*. Látjuk, hogy a hunn névnek a VI. sz.-tól kezdve semmi határozott faj-jelölő értelme nem volt, hanem bámulatos rugékonysággal kiterjeszthető volt mindazon nomád népekre, melyekről a bizáncziak tudták, vagy legalább hittek, hogy észak-keleti irányból jöve támadták meg az ő határaikat. Egyszerű kivételt alkotnak e szabály alól a *bescenyők*, a kik — habár kétségkívül a hunnok útját követve nyomultak előre és ütötték föl tanyájukat Moldva és Bessarabia területén — a bizáncziaknál sohasem neveztettek hunnoknak, hanem e helyett SKYLITZES¹¹⁾ és ANNA KOMNEN¹²⁾ a Σκότται: melléknevet alkalmazzák rájuk. A Σκότται: névnek ugyanis már HERODOTOS¹³⁾ olyan értelmet adott volt, hogy ez a Duna és a Don közt lakó, északi barbár népeket jelentette

¹⁾ Ed. Bonn. I. 15. II. 475, 509.

²⁾ Ed. Bonn. p. 299, 234, 267.

³⁾ Ed. Bonn. p. 472, 489.

⁴⁾ Ed. C. de Boor p. 121, 44.

⁵⁾ Ed. C. de Boor p. 245, 315.

⁶⁾ Ed. Bonn. I. p. 242.

⁷⁾ Ed. Bonn. p. 26.

⁸⁾ Ed. Bonn. p. 105.

⁹⁾ Ed. Bonn. I. p. 36.

¹⁰⁾ Translated by Hamilton and Brooks, p. 327.

¹¹⁾ Ed. Bonn. p. 654.

¹²⁾ Ed. Bonn. I. p. 342.

¹³⁾ IV. k. 99—101. §.

s bárha ez az értelem később némely írónál földrajzi tekintetben is kiszélesült (így pl. THEOPHANES¹⁾ és LEO GRAMMATIKOS²⁾ a Dontól keletre lakó kazárokat, NIKEPHOROS GREGORAS³⁾ pedig Dsengisz kán *mongoljait* is skytháknak nevezi) mégis ez a név az írók nagy többségénél megtartja régi fogalomkörét, szemben a csupán azon népekre alkalmazott *Oúvvoi*-val, melyek vagy a Dontól keletre laktak, vagy a bizáncziak biztos tudomása szerint is innen költöztek át nyugatabbra. Igaz, hogy KONSTANTINOS⁴⁾ tudott a *besenyőknek* az Ural folyó tájékáról való eredetéről, de ez az adat — úgy látszik — nem verhetett gyökeret a bizánczi köztudatban, annál kevésbbé, mert a besenyőknek Bizánczra nézve nevezetes történeti szereplése kizárólag arra az időre esik, a mikor már a Don és a Duna közé eső területeken kalandoztak. Őket tehát úgy ismerték meg a bizáncziak, mint a Σζόθα: fogalomkörébe pontosan beillő népet s azért alkalmazzák rájuk e nevet. Hogy a magyarokat sohasem említik Σζόθα: név alatt, az indirekt bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy őket még a Donon túli hazájukban ismerték meg s ez az észlelet állandóan meg is maradt az írók tudatában. Ezen az észleleten alapszik az *Oúvvoi* név alkalmazása is a magyarokra, melyet először GEORGIOS MONACHOSNÁL⁵⁾ találunk meg, mint harmadik változatot az *Oúγγροι* és *Τούρροι* mellett. Ugyane használat a hozzá fűződő adatokkal együtt majdnem szószerint ismétlődik LEO GRAMMATIKOSNÁL.⁶⁾ Majd egy hosszú szünet áll be a magyarok *Oúvvoi* néven való emlegetésének gyakorlatában, melynek indító okai KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOSNÁL keresendők. Ő — nem tudni, mi okból — az *Oúvvoi* nevet egyáltalán nem használja s ennek ignorálásában annyira megy, hogy magát ATTILÁT is az «avarok» királyának nevezi.⁷⁾ Innen van, hogy sem ő maga, sem az ő iskolájához tartozó írók (I. 34—35. l.) nem nevezik a magyarokat *Oúvvoi*-nak, csak az ő hatásának körén kívül eső JOANNES KIN-

¹⁾ Ed. C. de Boor p. 409.

²⁾ Ed. Bonn. p. 179.

³⁾ Ed. Bonn. II, 4. p. 30.

⁴⁾ De imp. adm. ed. Bonn. p. 164.

⁵⁾ Ed. Bonn. p. 818.

⁶⁾ Ed. Bonn. p. 231—232.

⁷⁾ Ed. Bonn. de imp. adm. cap. 28. p. 123.

NAMOSNÁL¹⁾ és NIKETAS AKOMINATOSDÁL²⁾ bukkan föl még utoljára ez a használat, mint synonym elnevezés a *Παλινοί* és *Ούγγροι* mellett. A mint a GEORGIOS MONACHOS nyelvhasználat is mutatja, az *Oúvvoi* név értelme a magyarokra nézve azonos a *Τούρροι*-éval s olyan nomád népet jelöl, melynek hazája egykor a Dontól keletre feküdt. A kettő közt csak az a különbség, hogy míg ez utóbbinak multja csupán a VI. századig, addig az előbbié egészen időszámításunk kezdetéig nyúlik vissza, tehát amannak használat a emezénél nagyobb fokú archaizmust mutat. A közöttük való valogatás tisztán izlés dolga volt, minden különösebb ethnologiai háttér nélkül.³⁾

Τούρροι.

Valamint az *Oúvvoi*, úgy a *Τούρροι* is jóval régebbi keletű a magyaroknak Bizáncz határán való megjelenésénél, s a VI. sz. közepétől fogva több, különböző ethnikai alakulatu nép meg-

¹⁾ Ed. Bonn. p. 9. Πορφαίος δὲ καὶ Οὐννοίς, οἱ ἐπὶ τῆς ὑπὲρ τὸν Ἰστρον χώρας οἰκοῦσι, πόλις αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐνεσφάκης τοιαύτης. Ἀδριατῆος τῷ Παννονίᾳ ἐγγὺς καὶ οὐρρενός ἐστιν αὗτος, Ἀλμαύτης καὶ Σιέρωνος. (Komnenos János uralkodása alatt 1118—1143-ig.)

²⁾ Ed. Bonn. p. 24. Περί δὲ Σέρωνων ὄραν τὸν Ἰστρον διαβάντας οἱ Οὐννοὶ τὴν τε Θρανίτζοβαν ἐξέπρόβησαν... (1124-ben).

³⁾ A hunn és skytha elnevezésnek tisztán geographiai alapon való megkülönböztetésére nézve jellemző Prokopiosnak (II. 475. ed. Bonn.) egy helye, melyet egész terjedelmében ide iktatunk: Πάλαι μὲν Οὐννων, τὸν τότε Κιμμερίων καλουμένων, πολὺς τε ἔμιλος τὰ χωρία ταῦτα ἐνέμενον, ὃν ἄρτι ἐμνήσθη, βασιλεὺς τε εἰς ἅπασιν ἐρείσθησαν. ... οἱ μὲν γὰρ Οὐτοόργουροι, οἱ δὲ Κουτούργουροι καὶ ἐς ἐμὲ ὀνομάζονται. ... λίγων δὲ τὴν Μαυρίαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐκβολὴν ὑπερβάντι τούτους μὲν ἐς αὐτὴν που τῆς ταύτης ἀκτῆς οἱ Τετραῖται καλούμενοι ἔτιθαι τὰ παλαιὸν ὄρεοντα, ὃν ἐμνήσθη ἄρτιως πολλοὶ δὲ ἀποδὲν Γότθοι τε καὶ Οὐσιγότθοι καὶ Βανδῆοι καὶ τὰ ἄλλα Γόθικὰ γένη ἐμπαύοντο ὄρουντο. οἱ δὲ καὶ Σάδοι ἦν τοῖς ἀνὸς χρόνοις ἐπεκαλοῦντο, ἐπεὶ πάντας τὰ ἔθνη, ἅπερ τὰ ἐκείνη χώρα εἶχον, Σκυθικὰ μὲν ἐπὶ κοινῆς ὀνομαζέται, ἔτι οἱ δὲ αὐτῶν Σαυρομάται ἢ Μελέγχχαιοι, ἢ ἄλλοι τι ἐπεκαλοῦντο. Α τὰ ἐκείνη χωρία καὶ α Fekete-tengertől északra és a Meóτισztól nyugatra elterülő vidék értendő, s Prokopios a skythák elhelyezésében szorosan tartja magát Herodotoshoz, tőle veszi át még a Σαυρομάται és Μελέγχχαιοι neveket is. A hunnok lakhelye pedig, a mint a kimmeriai elnevezés is mutatja, a Meóτισztól keletre eső vidéken keresendő.

jelölésére szolgált (l. alább 39. s k. l.), sőt e név túlélte magát Bizáncot is éppen az ő szerencsés vetélytársai és megsemmisítői, az oszmánok révén. A *Τοῦρκοι*-t, mint harmadik változatát a magyarok névének, eddig uralkodó nézet szerint először a sokat emlegetett *Georgios Monachos*-nál találjuk meg (ed. Bonn. p. 818.). A *Leo*-féle *Taktika* itt egyelőre nem jöhet tekintetbe, mivel e munka szerzője és kora, valamint a *Τοῦρκοι* név alatt közölt adatoknak a magyarokra való vonatkozása egyaránt vitás kérdések.¹⁾ *KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS*-nak köszönhetni tehát, hogy e név, mely még *Georgios*-nál csak mint synonymon szerepel, a magyarokat jelölő értelemben mintegy kétszáz év tartamára megrögzített. Az ő korától kezdve ugyanis csupán azok a munkák nevezik a magyarokat így, melyeket vagy ő maga készített, vagy maga mások által készítettet, vagy végül, a melyek ezekből a munkákból készültek. Az első csoportba tartoznak magának a császárnak munkái: 1. *De imperio administrando* 2. *De caerimoniis aulae Byzantinae*. A második csoportba foglalandók: 1. *GENESIOS*, ki történeti monographiáját 945—959. között írta s azon tudósok közé tartozott, kiket *Konstantinos* maga köre gyűjtött.²⁾ 2. *SYMEON* logotheta, ki minden valószínűség szerint 948-ig vezette krónikáját s kortársa volt *Konstantinos*-nak. Munkájának egy része később *Georgios Monachos*-hoz csatoltatott s annak folytatása gyanánt több ízben ki is adatott.³⁾ 3. *THEOPHANES CONTINUATUS*, azaz azon írók gyűjteménye, a kik a császár buzdítására megírták *Theophanes* folytatását a 961. évig s forrásul használták fel az előbb említett munkákat is.⁴⁾ A harmadik csoportba sorolandók: 1. *PSEUDO-SYMEON*, melynek csak a 813—963-ig terjedő atórésze van közzétéve⁵⁾ s mely *Theoph. Cont.*-ből merített. 2. A *LEO GRAMMATICUS* átdolgozása-

ban fennmaradt, 948-ig vezetett (de 1013-ban készült) krónika, melynek a *Τοῦρκοι*-ra vonatkozó tudósítása biztosan a *Logothetából* származik.¹⁾ 3. *SKYLITZES*, kinek krónikája a 811—1013-ig terjedő időt foglalta magában s forrásul használta *Genesios*-t és *Theophanes Continuatus*-t.²⁾ 4. *KEDRENOS*, a ki *Skylitzest* szóról-szóra kiírja.³⁾ 5. *ZONARAS*, ki a világ teremtésétől az 1118-ik évig terjedő krónikájának megírásánál csaknem az összes, előbb említett munkákat felhasználta.⁴⁾

E forrásokon végigtekintve észreveszszük, hogy a legnagyobb részük krónikairól, azaz olyan, a ki a világ történetét vagy ennek valamely nagyobb részletét régebbi forrásokból kivonatolva ismerteti, kompilálja s a magáéból csak vajmi keveset ad hozzá. Olyan író, ki kortörténetet ír, csak kettő van köztük, u. m. *Genesios* és maga *Konstantinos Porphyrogenetos*. Nem kis jelentőségű tehát az a tény, hogy ő utána nem akad egyetlen monographia-író sem a bizánciaknál, a ki a magyarokat *Τοῦρκοι* néven nevezné. Így nevezik őket csupán *Genesios* és azok a krónikások, kik közvetve vagy közvetlenül *Konstantinos*-nak és tudós környezetének befolyása alatt állanak. Az ő és iskolája hatásának megszűntével eltűnik a magyarok *Τοῦρκοι* neve is a görög irodalomból. Már ez az egy körülmény is arra enged következtetni, hogy itt megint nem az élő nyelvhasználatról, hanem csak a divatos archaizmussal van dolgunk.

A főkérdés most az lesz, hogy mi okból, minő alapon alkalmazta *Konstantinos* e nevet a magyarokra?

Erre nézve többféle vélemény is hangzott el már az újabb szakirodalomban, melyekkel egyenkint foglalkozni kötelességünk. *VÁMBÉRY*¹⁾ szerint a bizánci írók azért nevezték volna a magyarokat *turkok*-nak, mivel a honfoglaló magyarok a tágabb értelemben vett török, azaz altáji népesaládkhoz tartoztak úgy nyelvük, mint szokásaik és életmódjuk szerint. A mi a nyelvet illeti, ezt a nézetet a finnológusok azóta alaposan megingatták,

¹⁾ L. Krumbacher, GBL², p. 635—37. Vári Rezső: Böles Leo császárnak a hadi taktikáról szóló munkája (Érték. a tört. tud. köréből, XVII. k. 10. sz.). Gyomai Gyula: Böles Leo taktikája, mint magyar történeti kútfő (Akad. Érték.) 1902. R. Vári: Zur Übertieferung mittelgriechischer Taktiker, BZ. XV. (1906) 47—87. l.

²⁾ Krumbacher, GBL², 264. l.

³⁾ U. o. 358. l.

⁴⁾ U. o. 347. l.

⁵⁾ U. o. 359. l.

¹⁾ U. o. 361. l.

²⁾ U. o. 365. l.

³⁾ U. o. 368. l.

⁴⁾ U. o. 370. l.

⁵⁾ A magyarok eredete, Budapest, 1882.

s ha nem tévedek, mai magyar nyelvészeink között általános az a felfogás, hogy nyelvünk eredetét tekintve a finnugor nyelvcsaládba sorolandó, s ha szókinésében vannak is különböző török dialektusokból különböző időkben került szavak, ősalkatát tekintve mégis a vogulhoz és osztjákhhoz áll legközelebb. Az ősmagyarok életmódjára vonatkozólag pedig MARQUART¹⁾ helyesen utal arra, hogy az arab történetírók, mint IBN RÖSZTEH és DSAIHĀNI már a Dontól keletre fekvő hazájukban úgy írják le őket, mint halászattal és vadászattal foglalkozó népet, mely körülmény inkább az ugarsághoz, mint az állattenyésztésből élő törökséghez sorolja a magyarokat.

De bármint álljon is a magyarok eredetének kérdése, azt mégsem szabad föltennünk a bizáncziakról, hogy egy olyan problémát, mely egész a múlt század végéig vitás volt s melyben csak nem régen mondatott ki az utolsó szó, ők már eldöntöttek volna. VÁMBÉRY tétele e szerint oly bizonyítás, mely maga is bebizonyításra szorul, tehát tulajdonképp nem bizonyítás. Nézetének tarthatatlansága rögtön kitűnik, ha MARQUART²⁾ azt kérdezzük, hogy miért nem nevezték a bizáncziak a bolgárokat, a besenyőket és úzokat is turkoknak, mely népeket pedig szórványosan fennmaradt régi nyelvemlékeik alapján nagyobb joggal lehetne az áltáji nyelvcsaládhoz számítani, mint a magyarokat. Úgyde e három népet az egész bizánczi irodalomban sehol sem említik «turk» név alatt.

MARQUART³⁾ a magyarok Τούρκοι elnevezését kapcsolatba hozza az orosz krónikában előforduló Jugra országnévvel, melyet már TOMASCHKE⁴⁾ azonosnak magyarázott a HERODOTOSNÁL (IV. 22) előforduló Ἰόρξαι néppel s a fölmerülő mássalhangzó-metathesist a skytho-sarmata dialektusok közvetítésének rötta fel. A szókezdő *t*, melynek hozzájárulásával lett volna a herodotosi Ἰόρξαι-ból a bizánczi Τούρκοι, MARQUART szerint egy praefixum, mely valamelyik kaukázusi vagy finnugor nyelvből származik, de

hogy éppen melyikből, azt nem tudja megmondani. Ez az etymologiai salto mortale nagyon erőszakolt, s megérzik rajta, hogy tisztán a probléma megkerülésére találtatott ki. Nyelvi oldaláról nézve a dolgot, Jugrából még akkor is, ha megengedjük a sarmata befolyás szerinti mássalhangzó-cserét, görög hangtörvények szerint az V. sz. ion-dialektusban már nem származhatott volna Ἰόρξαι, legfennebb *Ἰόρξαι, vagy *Ἰόρξαι. Ebből viszont még avval a titokzatos *t* praefixummal is csak *Τούρξαι lehetett volna és nem Τούρκοι. Azután semmiféle bizonyítékunk nincs arra, hogy a Jugra országnév e formájában népnév gyanánt is szerepelt volna. Tudjuk, hogy a zürjének a vogulokat és osztjákokat közös névvel még ma is *Jögra-jas* (= Jugra-nép)-nak nevezik,¹⁾ de ez a szó éppen azt mutatja, hogy a *Jögra* szó országnév, melyből összetétel útján szoktak népnevet alkotni. A PLINIUSNÁL²⁾ előforduló Tyrae és a Mela³⁾ Turcae-ja, a mennyiben egyenesen HERODOTOSRA mennek vissza, szintén nem hozhatók kapcsolatba a Jugrá-val s így a magyarokkal sem, hanem a Tyrae úgy tekintendő, mint helytelen olvasás Iycae (= Herod. Ἰόρξαι) helyett, a Turcae pedig egy későbbi másoló okoskodása, a ki a Tyrae-t az akkor máig ismeretes Turci analógiájára kijavította.

Gróf KUUN GÉZA nézete szerint,⁴⁾ melyhez legújabbán SIKESTYÉN GYULA⁵⁾ is csatlakozik, a magyarok Τούρκοι elnevezése azon szoros viszonyoknak folyománya, melyet a magyarok Koxst. PORPH.⁶⁾ tanúsága szerint Lebediában és Etelközben is a Kaukázus és a Volga közt elterülő kazár birodalommal fenntartottak. A kazárok, kik a VI. sz. vége felé jelennek meg a történelemben, Herakleios császár korától kezdve egészen a VIII. sz. közepéig terjedő időszakra nézve THEOPHANES⁷⁾ krónikáirólól Τούρκοι-nak is neveztetnek (l. alább 43. l.). Theophanes után csupán azokban az adatokban marad meg a kazárok Τούρκοι eponymon-ja, melyeket a későbbi krónikárok egyenesen az ő művéből írtak

¹⁾ L. Kuun, Relat. etc. I, 16, 51.

²⁾ VI. 19.

³⁾ I. 116. §.

⁴⁾ Relat. I. 119.

⁵⁾ A magyar honfoglalás mondái I, 26.

⁶⁾ Ed. Bonn. de imp. adm. cap. 38. p. 168.

⁷⁾ Ed. C. de Boor, p. 315.

¹⁾ O. u. o. S. 51. l.

²⁾ U. o. 48. l.

³⁾ U. o. 55. l.

⁴⁾ Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II, 43. s. k. (Sitzungsb. d. Wien. Ak. 117. k. 1888.)

ki. Mindamellett nem egészen indokolatlan az a föltevés, hogy a bizáncziak, a kik tudtak a magyaroknak a kazárokkal kötött szövetséges, szinte mondhatnók, függési viszonyáról, emezeknek «turk» melléknevét kiterjesztették a magyarokra is. Volt idő tanulmányaim folyamán, a mikor magam is hittem e fölfogás helyességében, de azóta átláttam, hogy e magyarázatot kétféle okból nem lehet fenntartani. Az egyik az, hogy a *kazárok* neve mellől a bizáncziaknál Theophanes után elmarad a *Τούρκοι* melléknév, s mikor a magyarokat 839 körül először említik a források, akkor már a kazárokat nem nevezik többé turkoknak. Ha tehát a kazárokkal való szövetséges viszony lett volna a magyarok elnevezésének forrása, akkor a IX. sz. nomenclaturája szerint csupán a *Χαζάραι* név volna igazolható a magyarokra, és nem *Τούρκοι*. Ez pedig sehol sem található. Még egy másik nehézséget támaszt annak a figyelembevételre, hogy az *úrok* népet, mely KONST. PORPH. tanúsága*) szerint szintén szövetségben állt a kazárokkal, és pedig ugyanazon czélból, mint egykor a magyarok, t. i. a besenyők ellen, sohasem nevezik a bizánczi kútfők turkoknak.

Minde magyarázatoknak sarkalatos hibája abban van, hogy többé-kevésbbé modern szemüvegen át vizsgálják a régi adatokat, melyeket elfogultan egy kedvező eszméjük bizonyítására szeretnének felhasználni, avagy viszont egy előre elfoglalt s bizonyára nem a bizánczi történetirodalomból sarjadzó álláspontjukkal óhajtanának bizonyítani. Így tesz MARQUART, amúgy VÁMBÉRY. Még legtárgyilagosabban jár el KUUN, a kinél látjuk a kísérletet a *Τούρκοι* név értelmének a bizánczi kútfők nyelvhasználatából való megállapítására, de minthogy ebbeli kutatása csak igen keskeny alapon mozgott, a kívánt czélhoz nem juthatott el. Ha valahol, úgy itt kell alkalmaznunk a philologiai interpretatiót, mely azt kívánja, hogy minden nyelvi adatot azon kor és azon írók eszmekörén belül kell megértenünk és magyaroznunk, a honnan származott. Az első feladat tehát, mely e kérdés vizsgálatánál előnkbe ötlük, annak megállapítása, hogy mely népekre és milyen értelemben alkalmazták a bizánczi írók a *Τούρκοι* nevet az idők folyamán? Mert ez elnevezéssel nem csupán a magyarokat illet-

ték, hanem a VI. század közepétől kezdve az egész bizánczi irodalmon végig találkozunk e névvel, mely különböző időben — egész világosan felismerhetőleg — különböző etnikai alakulatokat jelentett. A turkok neve legelőször AGATHIASNÁL¹⁾ bukkan fel, a ki az 552. év történetéről beszélve, szembeállítja a hosszúhajú, de gondosan fésült frankokat a fésületlen s hebehurgya hajfonatú avarokkal és turkokkal, de ez utóbbiakról semmi egyéb történeti megjegyzést nem tesz. Bővebben és világosabban tesz említést róluk THEOPHANES BYZANTIOS,²⁾ kinek művéből csak egy igen kis töredék maradt fenn PHOTIOSNÁL (Βιβλιοθήκη, cod. 64.), töredéke egy nagyértékű történeti munkának, mely az 566—581. évek eseményeit foglalta magában. Szerinte a turkok a Tanais folyótól keletre laktak, hajdan *Massagetáknak* nevezték őket s jelenleg a perzsáknál *Κερμαχίονες* a nevük. Mindaz, a mit e tudósításból a turkokra nézve kiolvashatunk, azok földrajzi helyzetére vonatkozik, ezen alapszik még a Massagetákkal való azonosítás is, a kikről HERODOTOS³⁾ nyomán tudjuk, hogy az Araxes folyón túl, tehát a Kaukázus környékén laktak. Rejtélyesebb a *Κερμαχίονες* elnevezés eredete; ΝΙΕΒΥΗ⁴⁾ perzsa összetett szónak veszi, melynek alkotórészei: gherm (= meleg) és chun (= vér), tehát körülbelül annyit jelentene: melegvérűek. Nem tekintve a szószármaztatásnak hangtani nehézségeit, egészen szokatlannak találjuk az ilyen, tisztán az illető nép temperamentumára vonatkozó s egyébként is rendkívül általános elnevezést. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha itt a *Qarluq*, *Charluq* nevű török törzset véljük lappangani,⁵⁾ kik a Jaxartestől keletre laktak egészen Kína határáig s az arab tudósítások szerint valamennyi törökök közt a legszebbek voltak. Lehetséges, hogy e törzsnek a nevét, melylyel a perzsák talán legsűrűbben érintkeztek, kiterjesztették a többi, észak felől jövő nomád-törzsekre is. MENANDER⁶⁾ szerint,

¹⁾ Ed. Bonn. p. 19—20. οὗ μὲν ὄντισι οἱ τῶν Τούρκων τε καὶ Ἀβάρων ἀνέκτιστοι καὶ ἀρχαροὶ καὶ ῥυπαροί, καὶ ἐνέρον ἀνέκτιστοι ἀνακτισμένοι...

²⁾ Ed. Bonn. p. 484—485.

³⁾ I. k. 201. §.

⁴⁾ L. a Theoph. Byzant. szövegéhez fűzött jegyzeteket a bonni kiadásban.

⁵⁾ Marquart, O. u. o. S. 81. l.

⁶⁾ Ed. Bonn. p. 380.

*) Ed. Bonn. de imp. adm. cap. 38. p. 164.

a ki igen hosszasan és részletesen ír róluk; az ő szokásaikról, politikai szervezetükről s a rómaiak és perzsák közt vívott háborúban játszott szerepükről, a turkokat régente sakáknak hitták. A Σάξαι népnév ismét a perzsáktól ered, a kik HERODOTOS¹⁾ szerint az összes skythákat így nevezték. A kilikiai ZEMARCHOSnak Kr. u. 568-ban a turkokhoz vezetett követségének leírásából²⁾ az tűnik ki, hogy a turkok országának határai a Tanaistól legalább az Aral-tóig terjedtek, négy fejedelemséget (ἡγεμονίαι) foglaltak magukba, melyek fölött a főbatalom ΔΙΣΒΥΛΟΣ kezében volt. A turkok adófizetői voltak a *epthaliták*, kik városokban laktak. Az *avarok* közül mintegy huszezeren elszakadtak tőlük, de egy részük meg nekik engedelmeskedett. A VALENTINOS-TURXANTHOS-féle követség leírásánál pedig arról értesülünk,³⁾ hogy a turkoknak alávetett törzsek összege nyolczat tesz ki, s újonnan meghódított alattvalóik közé tartoznak az *alanok* és *utigurok* is. Menander adatai bepillantást engednek nekünk a turkok nemzetközi helyzetére is, arra t. i., hogy mikép használták föl e harezias, de politikailag laza szervezetű népet a rómaiak és perzsák egymás ellen folytatott háborújokban. Miután a perzsák megtiltották a turkoknak, hogy országukban selyemmel kereskedjenek — nyilván a saját selyemiparuk megvédése czéljából — ezek a rómaiakhoz fordulnak, a kikkel sikerül JUSTINOS császár alatt nem csupán kereskedelmi, hanem hadiszövetségre is lépniök, melynek éle természetesen a perzsák ellen irányul. A rómaiak barátsága természetesen nem volt őszinte, s miközben a turkok, mint az ő előharezosai CHOSROES ellen küzdenek, nem csupán cserben hagyják őket, hanem még védelmükbe veszik a tőlük elszakadó avarokat is. Így fordulnak aztán a turkok viszont a rómaiak ellen.

EUAGNIOS egyháztörténetében nem találkozunk új adatokkal a turkokra nézve. Ő a világi történetre vonatkozó tudósításait főként MENANDER PROTEKTORBól meríti, így azt is, hogy az avarok, kik a turkok szomszédságában, a Kaukázustól északra laktak,

ez utóbbiaktól vereséget szenvedve, a kimmeriai Bosporushoz költöztek.⁴⁾

THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES, ki szorosan Menander munkáját folytatva, MAURIKIOS császár korát, tehát az 582–602. évek történetét írta meg, szintén a Kaukázustól északra helyezi a turkokat.⁵⁾ Majd skytháknak,⁶⁾ majd hunoknak⁷⁾ is nevezi őket s egy helyen azt sejteti velünk, hogy a «turk» elnevezés a perzsáktól származik. Ez annál valószínűbb, mert a turkok a bizáncziak előtt akkor válnak ismeretessé, mikor ezek a perzsákkal döntő küzdelmüket vívják Elő-Ázsia uralmáért s úgy lépnek be a történelembe, mint majd az egyik, majd a másik felnek segítő társai, ügyesen felhasznált eszközei; másrészt — a mint már fentebb láttuk — a Σάξαι népnevet is egészen analog módon a perzsáktól kölcsönözték a görögök. A turkok Theophylaktos szerint a már Menandertől említett ephthalitákon és avarokon kívül meghódították az Ὀυγρ (= ugor) nemzetet, mely a Volga folyó mellett lakott, továbbá Kólehis (= Κόλη) tartományt, mely a Fekete-tenger mellett, a Kaukázus déli lejtőjén terült el, s a nagy kán (ὁ χαγάνος) legyőzi a lázadó Turum fejedelmet is másik három kán, u. m. Sparzeugan, Kanaxolan és Toldich segítségével.⁸⁾ Ez utóbbi adat csak megerősíti azon Menanderből nyert értesülésünket, hogy a turkok egymás közt is több törzsre voltak oszolva, melyeknek élén a törzsfőnökök állottak. A χαγάνος ezim azonban igazában csak az összes törzsek fölött álló nagy kánt illette meg⁹⁾ s korántsem lehetett valami szilárd hagyományon alapuló örökletes méltóság, hanem állandó czélja volt a hatalmasabb törzsfők vágyakozásának s kemény küzdelmek árán volt megszerezhető és megtartható.

Ennek a nagy kánnak a hatalma a Kaukázus és a Volga mellékétől kezdve Perzsia északi határáig végig egészen India határáig, az Imaios-hegyig terjedhetett; legalább ezt következtethetjük Theophylaktos azon tudósításából, mely szerint a turkok

¹⁾ VII. k. 64. §.

²⁾ Menander, ed. Bonn. p. 380–385.

³⁾ Ed. Bonn. p. 397–404.

⁴⁾ p. 196. M.

⁵⁾ p. 256. ed. C. de Boor.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ p. 121.

⁸⁾ p. 259.

⁹⁾ Theoph. Sim. p. 256–257. C. de Boor.

kánja szövetségre lépett a Taugast-városbeliek fejedelmével, Taisannal,¹⁾ a kihez a vereséget szenvedett avaroknak egy része is menekült vala,²⁾ valamint abból a körülményből is, hogy midőn a turkokról szóló híradásait befejezi, úgy emlékezik meg róluk, mint skytha népekről, melyek a *Baktriana és Sogdiana tartományok és a Volga folyó mellett laktak*.³⁾

Mindezekből kitűnik, hogy a VI. sz. görög történetírók azt a népet, illetve néptörzseknek az összességét nevezik Toüρzoι-nak, melyet a kínai évkönyvek *Tu-kinc*, a Radloff által közzétett ó-török feliratok *türk* néven emlitenek, azaz a mely az *Asikna* dynastia vezetése alatt egy hatalmas birodalmat alapítván meghódította az összes Közép-Ázsiában élő rokonfajú törzseket, s a mint a bizánczi forrásokból kitűnik, a VI. sz. második felében a Volgát átlépve hatalmát Európában a Kaukázusig, illetve a Don folyóig terjesztette ki. Ezt a népvét ismerik a perzsa és arab írók is, csak hogy míg a kínai évkönyvek eredeti ethnologiai jelentésében használják, tehát csupán az Orchon és Jaxartes folyók közül kiinduló hódító-fajra korlátozzák, addig az előbbie kiterjesztik e nevet a türk-öknél alávett s velök rokon törzsekre, sőt később majdnem az összes északi nomád népekre is.⁴⁾ A türk névnek tág értelemben való használata a perzsáknál és araboknál erősen emlékeztet az Οὔνοι név évezredes hagyományára a bizánczi irodalomban s csakis azzal magyarázható, hogy a hódító turkok Ázsiában — éppúgy, mint a hunnok Európában — oly mély nyomot hagytak a velök érintkező kultur-népek emlékeztetőiben, hogy minden ő utánuk fellépő s valami tekintetben hozzájuk hasonlító nomád-népet róluk neveztek el.

A bizánczi írók a turkokat első föllépésük idejében szigorúan megkülönböztetik a Volga és Kaukázus közt lakó, általuk meghódított, de fajilag tőlük különböző népektől, a milyenek voltak az avarok, ephthaliták, alánok, utigurok és ugurok is (l. fentebb 40—41. l.). A IX. sz. elején működő Theophanes azonban Toüρζία-nak nevezi a Kaukázustól északra elterülő vidéket, mely

¹⁾ p. 260.

²⁾ p. 257.

³⁾ p. 262.

⁴⁾ L. Marquart, O. u. o. S. 46. l.

ellen Maslama arab hadvezér a 723. évben hadjáratot vezet.¹⁾ Toüρzoι-nak nevezi továbbá a kazárokat, kik a 626. évben a perzsák ellen szövetségre lépnek Heraklios császárral s vele együtt ostromolják Tiflisz városát.²⁾ A kazárokról pedig biztosan tudjuk, hogy nem tartoztak a tulajdonképpeni türk néphez, a mi onnan is kivüláglik, hogy MITYLENEI ZAKARIÁS szír nyelven fennmaradt útleírása még a turkoknak Európában való fellépése előtt említi őket az Abasgiától és a Kaspi-kapuktól északra lakó 15 törzs között.³⁾ De viszont az örmény SEBEOŚnak a 627. évre vonatkozó tudósításából tudjuk, hogy ők is — mint a bizáncziak által előbb említett őt nép — türk fennhatóság alá kerültek.⁴⁾ Hogyan, minő kezdetekből fejlődött nagygyá a kazárok birodalma, nem tudjuk, de már a VIII. sz. elején jelentékeny hatalommá kellett növekednie, mert ISAUURIAI LEÓ császár jónak látja 723-ban a kazárokkal való szoros viszony fenntartása végett fiának, Konstantinosnak a khagán leányát eljegyezni, miután Irene néven keresztényné fogadta.⁵⁾ Erre vall THEOPHANES következő nyilatkozata is, melyet a bolgároknak a VII. sz. végén fenyegető támadásával kapcsolatban tesz: «τοῦτων δὲ οὕτως εἰς πάντα μέρος διασπαρθέντων καὶ ἐν βραχύτῳ κατακτηθέντων, ἐξήλθε τὸ μέγα ἔθνος τῶν Χάζαρων ἀπὸ τοῦ ἐνδοτέρου βάρους Βερζιλίας τῆς πρώτης Σαρματίας καὶ ἐδεσποσε πάσης τῆς περσικῆς γῆς μέχρι τῆς Ποντικῆς θαλάσσης» (p. 358. ed. C. de Boor). Kétségtelen tehát, hogy az eredetileg türk fennhatóság alatt álló s így politikailag és hadilag a turkok által szervezett kazárság a VII—VIII. század folyamán önálló és számottevő hatalommá nőtt ki magát, melynek központja bár — mint az arab geographusokból tudjuk — a Volga nyugati partján fekvő Saryg-sár városban volt, határai egész a Fekete-

¹⁾ p. 409. ed. C. de Boor: τοῦτω τῷ ἔτει (723 p. Chr.) ἐπεστράτευσεν Μασλάμης τὴν Τουρκίαν καὶ φάσας τῆς Κασπίας πύλας φοβηθεὶς ἀνέστρεψεν.

²⁾ p. 315: τοὺς Τοῦρκοις ἐκ τῆς ἰσχύος, οὗς Χάζαροι ὀνομάζουσιν.

³⁾ Translated by Hamilton and Brooks, London, 1899. 327. l. L. e. d.olg. 31. l.

⁴⁾ L. Marquart: Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften, WZKM. XII. 191.

⁵⁾ Theophanes, p. 409. ed. C. de Boor: Τοῦτω τῷ ἔτει Λέων ὁ βασιλεὺς τὴν θυγατέρα Χαζάρου, τοῦ τῶν Σαυρῶν δυνάστη, τῷ υἱῷ Κωνσταντίνῳ ἱνυμείαστο, ποίησας αὐτὴν Χριστιανὴν καὶ ὀνομάσας αὐτὴν Εἰρήνην.

tengerig nyúltak előre. E hatalmi állásnak folyamánya az, hogy a kazárok önálló törzsneve is eljutott a bizáncziakhoz. Hogyan magyarázandó most az a tény, hogy Theophanes a kazárokat Τοῦρκοι-nak is nevezi? Itt meg kell fontolnunk, hogy ő ez utóbbi név alatt nem csupán a kazárokat érti s így e két név értelme nála egymást nem fedi teljesen. Erre vall az a megkülönböztetése, midőn a kazárokat *keleti turkoknak* nevezi: «τοὺς Τοῦρκους ἐκ τῆς ἐφ' ας, οὗς Χαζαρεῖς ὀνομάζουσιν» (p. 315. ed. C. de Boor). Ha ezt szembe állítjuk a «τοὺς ἐκ δ' ὁσσεως Οὐννοὺς, οὗς Αβάρους καλοῦσιν» (p. 315. ed. C. de Boor) megjegyzésével, kitűnik, hogy Theophanesnek az előbbi nyilatkozat tételénél a turkoknak keletiekre és nyugatiakra való osztása lebegett szeme előtt. Hogy kik voltak ezek a *nyugati turkok*, azt ő közelebbről nem határozza meg, mert a törzsnevük nem volt előtte ismeretes. Több helyéből kitetszik, hogy ő az igazi turkokon ezeket a közelebbről meg nem határozott nyugati turkokat értette. Így a következő adatban: τοῦτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν Μασαλμᾶς τὴν τῶν Τοῦρκων γῆν, καὶ συναφθέντες ἀλλήλοις εἰς πόλεμον, πίπτουσιν ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν καὶ δειλυνδρήσας ὁ Μασαλμᾶς φυγῇ χρησάμενος διὰ τῶν ὁρέων Χαζαρίαις ὑπέστρεψεν» (p. 407. ed. C. de Boor) — a turkok földje szembe van állítva Kazárországgal. Nem szabad ugyanis arra gondolni, hogy itt ugyanazon dolognak kétféle megnevezéséről volna szó. Ezt kizárja a 723. év történeténél főlemlített s az előbbivel analog híradás: τοῦτω τῷ ἔτει ἐπεστράτευσεν Μασαλμᾶς τὴν Τοῦρκίαν καὶ ψάσας τὰς Κασπίαις πόλεις προβηθεὶς ἀνέστρεψεν» (p. 409. C. de Boor) — honnan a Χαζαρία hegyein át való visszatérés megemlítése hiányzik, hanem e helyett az van mondva, hogy Maslama visszatérése a Kaspi-kapukon át történt. Πόλεις Κασπίαις pedig a bizánczi íróknál a. m. a Kaukázuson átvezető nyugati v. alán-kapu (*Dariela*-szoros) és nem a Kaspi-tenger közelébe eső keleti, azaz *derbendi* szoros.*) A fentebbi idézetek tehát azt bizonyítják, hogy Kazárországba a *derbendi*, Τοῦρκία-ba pedig a *darielai* szoroson át lehetett közlekedni délről, vagyis az előbbi a Kaukázus fölött elterülő vidéknek keleti (a Kaspi-tenger mellé eső), az utóbbi a nyugati (a Fekete-tenger mellé eső) részét foglalta el. Van még

* L. Marquart, O. u. o. S. 56, 168, 174. lk.

THEOPHANESnek két fontos adata, melyekben a Τοῦρκοι kétségtelenül nem a kazárokat jelenti. Az első a 755. év történetére vonatkozik: «τῷ δ' αὐτῷ ἔτει ἐξήλθον Τοῦρκοι ἐκ τῶν Κασπίων πόλεων καὶ ἀνελόν πολλοὺς εἰς Ἀρμενίαν καὶ ἔλαβον αἰχμαλωσίαν πολλήν καὶ ὑπέστρεψαν» (p. 433. ed. C. de Boor). A második a 756. évből van keltezve: «τοῦτω τῷ ἔτει ἐξήλθον πάλιν οἱ Τοῦρκοι εἰς τὰς Κασπίαις πόλεις καὶ εἰς Ἰβηρίαν, καὶ πολέμησαντες μετὰ τῶν Ἀράβων, ἐξ ἀμφοτέρων ἀπώλοντο πολλοί» (u. o., mint fent). Az arab történetírókból, mint AL BALADURI, TABARİ és IBN AL AṬIR,¹⁾ kétségtelenül megállapítható, hogy a 755., ill. 756. évben Armeniába betörő turkok azonosak az örményeknél *Szevardi*, az araboknál *asz Szāvardija*, Konst. Porph.-nál Σαβαρτοϊσζαλοὶ néven említett néppel, vagyis a magyaroknak azon részével, mely Armeniában (a Kur folyó környékén) letelepedve, itt visszamaradt még akkor is, mikor a másik rész nyugat felé vándorolván, mai hazáját elfoglalta (l. 62. l.). Nemkülömben az arab forrásokból, mint DSAIHĀNİ, IBN RÖSZTEH, GARDEZI,²⁾ megállapíthatjuk, hogy a magyarok a nyugat felé való vándorlás megkezdése előtt (a IX. század eleje) a Don és a Kuban folyók közt laktak. Ez különben összevág Konst. Porph. azon adatával is, hogy a magyarok őshazája Kazárország közelében (πλησίον τῆς Χαζαρίαις) feküdt.³⁾ Így jutunk arra az eredményre, hogy az igazi (nyugati) Τοῦρκοι hazája a Dontól keletre és a Kaukázustól északra a Meóitisz és a Fekete-tenger partján terült el, tehát azon a helyen, honnan egy keletről szorongatott nomád-nép kétféle irányban is nyomulhatott előre a római határ fele, u. m. nyugatra a Meóitiszon átkelve s délre a Kaspi-kapukon keresztül Armeniába behatolva. Ezen a Τοῦρκοι-n pedig már a VIII. sz. közepétől kezdve határozottan a magyarok értendők, kik a nevezett helyen jóval régebbi időtől kezdve laktak, mint azt KONST. PORPH. híres fejzete (38) sejteti s a mint történetíróink eddigelé hitték.

A Τοῦρκοι névnek ilyen geographiai értelmezése teljes megerősítést nyer a későbbi bizánczi írók nyilatkozataiban is. KEN-RENOS, ki már e nevet a Konstantinos Monomachos (1042—1054.)

¹⁾ L. Marquart, O. u. o. S. 36—37. l.

²⁾ Marquart, u. o. 30. s. k. lk.

³⁾ De imp. adm. ed. Bonn. cap. 38. p. 168.

alatt Bizáncz határán megjelenő szelesukokra vonatkoztatja, így ír: «τὸ τῶν Τοῦρξων ἔθνος γένος μὲν ἔστιν Οὐγγικόν, οἰκεῖ δὲ τὰ προσάρακτα τῶν Καυκασίων ὁρῶν πολυάνθρωπόν τε ὄντι» (II. 566. ed. Bonn.). Tudjuk, hogy a szelesukok eredetileg nem a Kaukázus fölött, hanem a mai kirgizek földjén (az Ural folyó környékén) laktak s Kedrenos állítása ténybeli tévedést tartalmaz. De azt is tudjuk, hogy a szelesukok Armeniában, 1048-ban ütköztek össze először a bizáncziakkal, tehát itt váltak ismeretessé előttük. Látjuk, hogy egy nomád népnek Armeniában való támadó fellelése már elég volt arra, hogy a bizáncziak rájuk a Τοῦρξοι nevet alkalmazzák s őket a régi íróknak a Kaukázus fölött említett «turk»-jaival kapcsolatba hozzák. Így NIKEPHOROS BRYENNIOS is ezt írja a szelesukokról: «οἱ Τοῦρξοι οἰκεῖν μὲν ἔλαχον τὰ προσάρακτα τὰ πέραν Ταναϊδὸς τε καὶ Βοσπόρου, οὐ πάνυ τε τῶν Καυκασίων ἀπέχοντες ὁρῶν» (p. 26. ed. Bonn.). Ez a leírás pontosan ráillik a magyaroknak a Don és a Kuban közti hazájára s szépen mutatja, hogy minő földrajzi képzeteket kaptak össze a bizáncziak a Τοῦρξοι névvel.

Hogy a bizáncziak egy előttük közelebből nem ismeretes nép megnevezésénél tisztán csak a geographiai helyzetet tartották szem előtt s archaizáló hajlamukból kifolyólag az azon a helyen régebben lakó népnek a nevét alkalmazták az újonnan jöttekre, azt világosan láttatja MICHAEL ATTALATES eljárása is, a ki a szelesukokat majd így: «τῇ δὲ τῶν Νεφθαλιτῶν Οὐγγων ἔτι τῶν Τοῦρξων ἐπιδρομῇ κτέ.» (p. 105. ed. Bonn.), majd meg emigy: οἱ Πέρσαι: (Τοῦρξους δὲ τοῦτους νομὶ ὁ λόγος οἶδε καλεῖν) u. o. nevezi, néha csak egyszerűen Οὔγγοι, leggyakrabban pedig Τοῦρξοι néven említi. PROKOPIOSBÓL tudjuk (t. I. p. 15. ed. Bonn.), hogy az ephthalita hunnok, vagy — mint ΤΗΚΟΡΗ. SIM. (p. 257. C. de Boor) nevezi — az abdelek Perzsia és a Kaukázus között (Iberia tartomány környékén) laktak, s ily módon az ő nevüknek a szelesukokra való átvitele semmi mást nem jelent, mint azt, hogy a szelesukoknak első, Bizánczra nézve veszedelmes föllelése a hajdan az abdelektől lakott helyen történt. De a szelesukok nem állottak meg itt, hanem délfelé nyomulván Alp-Arslan alatt 1068-ban már az Euphrates partján épített batárerődítmény, Melitene birtokáért küzdöttek a bizáncziakkal s csakhamar

meghódították egész Mesopotamiát, sőt Syriát is. Úgy léptek fel, mint Bizáncz hatalmas vetélytársai Elő-Ázsia birtokáért, mint egykor a perzsák a Sassanidák uralma alatt, s ezért megkapják a οἱ Πέρσαι elnevezést is a nélkül, hogy emezekkel a legesekélyebb etnikai kapcsolatban lettek volna. Valamint a szelesukokat, úgy az oszmánokat is hol Τοῦρξοι-nak, hol Πέρσαι-nak nevezik a bizánczi írók, mint hogy emezek a XIII. század végén a hanyatló szelesuk-birodalom örökébe lépve annak munkáját folytatták s Bizánczra nézve megsemmisítő módon be is fejezték. De ekkorra már természetesen a Τοῦρξοι név geographiai tartalmának is ki kellett bővülnie, egyenes arányban az oszmánok óriási térfoglalásával, mely a Kaukázustól egészen Arábiáig és Perzsiától egészen a Balkán-félszigetig terjedt. Érdekes nézni, hogyan viaskodik ebben az időben a Τοῦρξοι eredetéről alkotott hagyományos bizánczi vélemény az oszmán birodalom akkori kiterjedésének tudatával, mely a régi elmélet kereteibe már többé nem volt beilleszthető. LAONIKOS CHALKONDYLES nyíltan beismeri,* hogy a legnagyobb zavarban van a Bizánczot megbuktató Τοῦρξοι eredete felől, s midőn ismerteti az erre vonatkozó különféle, igen sajátos verziókat, melyek közt vannak olyanok is, hogy a Τοῦρξοι tulajdonképpen nomádokká lett parthusok (!) vagy arabok (!), legtöbb valószínűséget tulajdonít mégis annak a nézetnek, mely azt vallja, hogy az oszmán-turkok nem mások, mint a *Don folyó mellékéről ezáltal már hetedízben kivándorló skythák!* Egyúttal megállapítja, hogy a Τοῦρξοι névnek az ő korában egyetlen biztos értelme már csak: *nomád életet folytató nép.* Az igazi bizánczi kor határán kívül eső s már inkább a nyugati humanisták közé számítható philosophus, THEODOROS GAZES, az aristotelismus buzgó hirdetője is talál alkalmat magának arra, hogy erről a bonyolult kérdésről nyilatkozzék. Az apropos-t elhez az ő makacs ellenfelének, ΠΛΕΘΩΝNAK, a platonismus képviselőjének egy nyilatkozata szolgáltatja, mely szerint ő a Τοῦρξοι-t (oszmánok) a Baktriana tartománytól délre, India batára felé húzó Paropamisos hegység környékéről eredőknek vallja. Ez ellen foglal állást GAZES a Περὶ ἀρχαιογονίας Τοῦρξίων cz. (ed. Migne

* Ed. Bonn. p. 9—11.

Patr. Græca 161. köt. 997. s. k. lk.)*) iratában, hol nyomatékosan állítja, hogy a turkok őshazája a Fekete- és a Kaspi-tenger közt elterülő Kaukázus-hegy táján volt, s mind az európai turkok (= magyarok), mind az ázsiai turkok (= oszmánok, szelesukok) innen vándoroltak ki. A görög hagyományban ugyanis Nagy Sándor kora óta kétféle hegység is viselte a Kaukázus nevet, u. m. az előbb említett, igazi Kaukázus és az a *Paropamisos* néven ismeretes, Perzsia és India határán húzódó hegygerincez, a melyen átkelve hatolt be Nagy Sándor Indiába. A vita sarkpontja tehát kettejük között az, hogy a kétféle Kaukázus közül melyikkel kell kapcsolatba hozni a *Toῦρκοι* eredetét? A platonista Plethon — úgy látszik — tudatában volt annak, hogy a szelesukok és oszmánok kiindulópontja nem az Armeniától északra fekvő Kaukázusban, hanem még jóval keletebbre keresendő. De nem

*) Itt közöljük ez érdekes iratnak minket érdeklő részeit szószertinti idézetben: Σκύλαξ (sc. Skylitzes) μὲν οὖν, ὁ τῶν τῶν αυτοκρατόρων πράξεις συγγεγραμμένος ἀπὸ Νικηφόρου τῶν Γενικῶν μέχρι Ἰσακίου τοῦ Κομνηνοῦ, ἐφ' οὗ οὐ καὶ αὐτὸς ἦν, ἀνὴρ τὸν μὲν νοῦν οὐκ εἰς καταπρόληψιν, τὴν λέξιν δὲ ἐκείνης ἡμέρας, τοῦτο-κούς ἔχοντος Ὀνικῶν εἶναι φησὶν, οἰκῆν δὲ τὰ προσάρακτα τῶν Καυκασίων ὄρεων Τοῦρκοι μὲν οὖν κατὰ Σκύλακα ἀπὸ τῶν Καυκασίων ὑρωμένοι ὄρεων, ἤρξαν Ἀραβας καθελόντες, εἰτα Ῥωμαίους. Καλεῖ δὲ τοὺς αὐτοὺς καὶ Κούρτους ὁ Σκύλαξ. Μουσίους γὰρ, φησὶ, Κούρτων Ἀμερμονῆν διδοικέναι τῷ πῶρ, καὶ πᾶσαν τὴν Ἀρμενίαν στρατιῇ, ἐπιδόντες Θεοφίλου τοῦ αυτοκράτορος. Καὶ πάλιν, ὅτι Βασίλειος ἐκ Μεσοποταμίας διέβητο ἑγγυλίας, κομισθέντων αὐτῷ καὶ αἰχμαλώτων πολλῶν, Κούρτων τε καὶ Σαρακηνῶν. Γεμιστὸς δὲ ὁ μετανομασθεὶς Πλήμων, ἀνὴρ μάλιστα τῶν κατ' ἡμᾶς ὄβρις ἱστορίας ἀντιποιεῖσθαι, Παροπαμισσῶδες εἶναι τοὺς Τοῦρκους φησὶν, ὅπ' Ἀλεξάνδρου δὲ τοῦ Φιλίππου καὶ τῶν μετ' ἑκείνου Ἑλλήνων ἐπιβουλευθέντας καὶ κρατηθέντας, πάρεργον τῆς εἰς Ἰνδοὺς τότε παρόδου, εἰκας οὖν διὰ μακροῦς πολλαπλασίου τῶν ὑπερημνίων εἰσπαύσαντες τοὺς Ἕλληνας Ἀλλὰ γὰρ ὅτι Σκύλαξ Καυκασίαν ὀνομάζει αὐτὸν ἀπὸ Μακεδόνων κληθέντα ἀτόπως Καυκασίαν περὶ τὴν Ἰνδικὴν μέρος ὄντα τοῦ Ταύρου ὄρους, ἀλλὰ τὰ ὑπερκαίμενον ὄρος τοῦ πελάγους ἑκατέρου τοῦ τε Παντικῶ καὶ τοῦ Κασιῶ διαιτεῖται τὸν ἱσθμὸν τὸν διελθόντα αὐτὰ, καὶ αἰχρὸν τῆς Ἰνδικῆς πλείους ἢ τρισμυρίου σταδίων, τοῦτο συνήθως καλεῖται Καυκασίαν. Παροπαμισσῶς δὲ μέρος τοῦ Ταύρου ἐστὶ πρὸς τῷ Ἰνδοῦ καὶ τῇ Ἰνδικῇ, ἐφ' οὗ Μακεδόνες ὑρωμένοι εἰς τὴν Ἰνδικὴν Ἀριστόβουλος εἰρχεν. Ὅμοιος δὲ παραλόγως ταῦτα Πλήμωνι εἰρησάει Εὐλογον δὲ καὶ τοὺς περὶ τὸν Ἰσθμὸν οἰκούντας Τοῦρκους ἐπὶ Λέντας Ῥωμαίων αυτοκράτορες μεταστῆναι θεῖρα ἀπὸ τῶν Καυκασίων διαβάντας τὸν Κιμερικὸν καλούμενον Βόσπορον, ἀλλὰ μὴ ἀπὸ Παροπαμισσῶ. Καὶ ἐν Παννόνι γὰρ Τοῦρκους τῷ Ἰσθμῷ προτείκουσ ἱστορεῖ Σκύλαξ. Καὶ σαφῶς Τοῦρκων τοὺς μὲν ἐν Ἀσίᾳ, τοὺς δὲ ἐν Εὐρώπῃ τάττει, Λέντα τε τὸν Βασιλεῖος Ῥωμαίων αυτοκράτορα συμπαχίαν παρὰ Τοῦρκων καὶ Οὐγγρων τῶν πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ εἰληγμένοι ἐπὶ Βουλγάρους φησὶν.

merven megsérteni a bizánczi hagyományt, mely e népeket a Kaukázussal kötötte össze, az India határán fekvő Paropamisoshoz helyezi az ő őshazájukat, mivel e hegységet melléknévén Kaukázusnak is hívták. Az aristotelista Gazes azonban vércseszeggel fölfedezi az ezen eljárásban rejlő kétkulacsosságot s siet helyreütni a hagyományon ütött csorbát azáltal, hogy a Fekete- és a Kaspi-tenger közt elhúzódo hegységet állítja oda Skylitzesre hivatkozva, mint a *Toῦρκοι* őshazáját. A hagyomány még teljesebb megóvása céljából még azt is kísüti, hogy a *Toῦρκοι*-t már Strabo is ismeri, mert hiszen ezek azonosak a nála említett s Media Atropatine-ben és Armeniában lakozó *Κούρτοι* néppel.

A fentebbiekből biztosan megállapítható, hogy a *Toῦρκοι* névhez az ő, majdnem egy évezredre visszanyúló hagyományában a bizáncziaknál két képzet fűződött kitörülhetetlenül: 1. egy *kulturális* képzet, mely a nomád-életmódot tartalmazta, és 2. egy *földrajzi* képzet, mely a Kaukázus környékére, ill. még pontosabban, a Don és Kaukázus között elterülő síkságra vonatkozott. Most már világosabban megértjük e név eredetét és történetének egyes szakaszait is. Első forgalomba kerülése alkalmával, tehát a VI. sz. történetíróknál kétséggel a Jaxartes mellékéről kiinduló, hódító türköket jelenti, a kik alávetették maguknak a Volga, Don és Kaukázus között élő nomád-népeket is. A Kr. u. 575. évben ANAGAI és BOCHAN vezérlete alatt megostromolják és be is veszik a *Cherson* félsziget partján fekvő *Bosporos* városát, mely a Fekete-tenger északi partján a rómaiak legfontosabb határerdődítménye volt.**) Beleszólnak a bizáncziak és perzsák küzdelmébe, mint majd az egyik, majd a másik fél szövetségesei. Maga a *Toῦρκοι* név is a perzsáktól származik át a görögökhöz (l. 41. l.), miután a perzsák már régebből ismerték e népet közép-ázsiai őshazájukban. A VI. sz. írók még jól tudták, hogy a turk birodalom középpontja nem Európában, hanem valahol az Altai-hegy (τὸ Ἐκτέλ χροσόν) körül feküdt, valamint azt is, hogy a Don és Kaukázus között ők csak jövevény hódítók, s az ott talált népek tőlük különböző fajúak voltak. S mégis azt látjuk, hogy már az első tudósító, a ki részletesebben ír róluk,**) a Don

*) Menander, fr. 43, p. 89.

**) Theoph. Byz. ed. Bonn, p. 484—85.

keleti partjára helyezi az ő hazájukat. Ha meggondoljuk, hogy ez az a hely, a hol a turkok a bizáncziak közvetlen szomszédságába léptek s rájuk a kimmeriai Bosporos elfoglalásával érzékeny csapást mértek, kitűnik, hogy a turkok hazájának megjelölésénél a bizáncziak azt a pontot vették figyelembe, honnan az ő birodalmukat a turkok részéről a legveszedelmesebb támadás fenyegette. Így kapcsolódott össze a bizánczi hagyományban a turkok a Dontól keletre eső hazával. Nem tudhatni, hogy ezek a turkok mennyiben keveredtek az itt nekik alávetett népekkel s mennyi ideig uralkodtak fölöttük. Ebben a korban (VII—VIII. sz.) az áldatlan képháború s más belső és külső tusák miatt sajnálatos tespedés áll be a bizánczi kultúrában s egy pótolhatatlan hézag a bizánczi történetirodalomban. THEOPHANES Chronographiája csak a IX. sz. elején uralkodó felfogást tükrözi vissza, s így a közbeeső időre nézve pusztán visszakövetkeztetéseket tehetünk. Annyi bizonyos, hogy ő már mitsem tudhatott az eredeti türk népről, a kiknek birodalma körülbelül 100 évvel az ő működése előtt megdőlt volt. Ő tehát a Τοῦρσοι nevet sem használhatja többé tulajdonképeni ethnologiai értelemben, hanem csakis átvitt, azaz geographiai és kulturális jelentésében, midőn ezt a Volga, Don és Kaukázus között lakó, nomád-életű népekre korlátozza. Szorosabb értelemben véve Τοῦρσοι-nak nevezi a Don és Kaukázus közötti szögletben élő népet, melynek törzsnevét ő közelebbről nem ismeri, de a melyen a VIII. sz. közepétől fogva kétségtelenül a magyarok ősei értenődök. Tágabb értelemben véve alkalmazza e nevet a magyaroktól keletre, a Volga és Kaukázus közt lakó kazárokra, a kiknek már törzsnevét is ismeri s gyakran a Τοῦρσοι eponymon nélkül is használja, a mint hogy ő utána nem is nevezik többé a bizánczi írók a kazárokat turkoknak. Ennek oka egyfelől abban keresendő, hogy a kazárok idővel a nomád-élettel felhagyván, egy önálló és az állandóság jellegét mutató, szilárd birodalmat alkottak, másfelől abban, hogy birodalmuk középpontja nem a Don, hanem a Volga mellékére esett. Midőn a magyarok 839-ben először indítanak portyázó hadjáratot nyugat felé s a Duna vonalán először tűznek össze a makedon-görögökkel, emezeknek jól kellett tudniok, hogy a magyarok a turkok földjéről jöttek, s ezért nevezi őket ez alkalomra vonatkozólag Georgios Monachos

más, egyebünnen forgalomba került nevek mellett Τοῦρσοι-nak is. Jól tudta ezt KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS is, a mint a πλῆσιν τῆς Χαζαρίας meghatározása is mutatja, s így a Τοῦρσοι nevet a magyarokra nézve annál is inkább fenntarthatta, mint-hogy ezek még a X. század közepén is, mai hazájukból való többszörös betöréseikkel rá egy nomád nép benyomását tették. Konstantinos tehát a Τοῦρσοι nevet Theophanes-féle, azaz geographiai és kulturális értelemben használja s ennek megfelelőleg alkalmazza a magyarokra, a mi mellett szól az a körülmény is, hogy műve megírásánál főforrásul a vele rokonságban álló Theophanes munkáját használta. A Τοῦρσοι-nak Theophanesnél való szereplése e név értelmének a későbbieknél még egy más irányban való kibővülésére is adott alkalmat. Miután ő többször tudósít arról, hogy a turkok a Kaukázuson átkelve betörnek Armeniába s itt rabolnak és fosztogatnak, s miután már Konst. Porph. tud arról, hogy a turkok egy része, a Σαβαροί-ασηλαιοι itt állandó tanyát is ütött, a későbbiek kiterjesztették e nevet azokra a nomád népekre is, a melyek Armenia felől fenyegették veszedelemmel a bizánczi határt, tekintet nélkül arra, hogy honnan eredtek. Így viszik át a Τοῦρσοι nevet a XI. sz.-ban fellépő szelesukokra, majd ezek utódaira, az oszmánokra.

Most azt kérdezhetné valaki, hogy hát miért nem alkalmazták e nevet a bizáncziak az avarokra, bulgárokra, besenyőkre és úzokra is, a kik mindannyian a Don irányából nyomultak előre. Erre nézve a felelet csak ez lehet: A *bolgárok* már jóval régebben a turkok megjelenése előtt kimozdultak volt a Dontól keletre eső hazájukból, valószínűleg a huun áradattól elsodoratva már az V. század végén felbukkannak az Al-Dunánál (l. 24. l.), a VI. sz. JORDANES is a Fekete-tengertől északra (nem keletre!) említi őket, hol részint a Don és Dnjeper közt, részint az Ὀγγλος-ban hosszabb ideig tartózkodtak, mielőtt a VII. sz. végén mai hazájukban megtelepedtek volna. Az *avarok* neve a VI. sz. közepén, a turkokéval egyidejűleg válik ismeretessé, tehát oly időből származik, mikor a Τοῦρσοι név eredeti ethnikai értelemben lévén használatos, nem volt kiterjeszthető a nekik alávetett vagy előlük menekülő, nem azonos eredetű népekre. Az átvitt értelemben való használat idejében pedig az avarok már földrajzi helyzetüknél (Pannonia!) fogva kívül estek e név

jelentésének körén. A besenyők és úzok (kunok) pedig ép ellenkezőleg, bárha a Volga mögül jöttek s a régi türkökhöz úgy fajilag, mint nyelvileg igen közel állottak, azért nem nevezettek soha Τούρκοι-nak, mert fellépésük idején (IX. század) e név már oly határozott földrajzi értelmet nyert, a mely reájok nem illett. A besenyők ugyanis a IX. sz. második negyedében még a Volgától keletre laktak, de már ugyane század utolsó negyedében a mai Besszarábiában találjuk őket. Ebből világos, hogy nem lehetett idejük arra, hogy Τούρκοι-ban, azaz a Don s Kaukázus között megtelepedjenek. Ugyanez áll az úzokra is, a kik kezdettől fogva mindig a besenyők sarkában voltak s őket mindig tovább és tovább űzték nyugat felé.

A magyarok Τούρκοι neve ezek szerint oly időből származik, mikor ők még a Don és a Kaukázus közt laktak, s a bizánczi nyelvhasználatban annyit jelentett, hogy a magyar oly nomád nép, mely a IX. század elején s azt megelőzőleg is a nevezett helyen tanyázott. Ebben az időben pedig a Τούρκοι névnek már semmi határozott etnikai, azaz faji jelentősége nem volt, s így belőle a magyarokra nézve sem vonhatók ilyen irányú következtetések.*)

*) Nagy Géza az Ethnographia XIX. évf. 65. és k. lapjain közölt „A honfoglalók és a türkok” cz. értekezésében kétségsbe vonja a türk (Τούρκοι) névnek geographiai értelemben való használatát a bizáncziaknál, arra hivatkozva, hogy Theophanes a Don és a Kaukázus közt elterülő vidéket nem csupán Τούρκοι-nak, hanem Nagy-Bolgárországnak is nevezi, a miből következnék, hogy a Τούρκοι-nak nem volt pragnans földrajzi értelme. Ámde ez az állítás a Theophanes-főle hely félreértésén alapozik. Theophanesnél ugyanis azt olvassuk (p. 356—357. C. de Boor): *ἐρχεται ὁ λεγόμενος Κοῦρις ποταμός, καὶ ἀποδίδει εἰς τὸ πῖλος τῆς Ποντικῆς θαλάσσης πλησίον τῶν Νεκροπέλων εἰς τὸ ἄκρον τοῦ λεγόμενου Κριού Ἠρώσιον... ἀπὸ δὲ τῆς αὐτῆς λίαντος ἐπὶ τὸν λεγόμενον Κοῦρις ποταμόν, ἔνθα τὸ ἑσπέρην ἀγρεύεται Βουλγαρικὸν ὀψάριν, ἢ παλαιὰ Βουλγαρία ἔστιν ἡ μεγάλη, καὶ οἱ λεγόμενοι Κότταροι ὁμαρῆλοι αὐτῶν καὶ οὗτοι ταρχάνοντες. Α Κοῦρις-on itt nem a Meótiiszba ömlő Kuban, hanem a Fekete-tenger északnyugati kiszögellésébe folyó Bug (régí neve Hypanis, éppúgy, mint a Kubannak) értendő. A Νεκροπέλοι (Classen szerint Νεκροπόλοι) ugyanis, értsük bár alatta akár a Perekoptól nyugatra eső holt tengert (l. Marquart O. u. o. S. 505. l.), akár Negropoli várát (l. Notæ in Theoph. ed. Bonn. p. 504.), mindenkép a Taurusi Chersonesostól északra v. északnyugatra keresendő, s így a fentebbi hely azon meghatározása, hogy a Κοῦρις πλησίον τῶν Νεκροπέλων ömlik a Fekete-tengerbe,*

Παλιός.

Erről a névről kevés megjegyezni valónk van. Abban a korban kerül forgalomba a magyarokról, midőn az archaizáló szenvedély tetőpontját érte el s a midőn tabula rasa-t csinálva mindabból, a mit görög szellem a hellénisztikus kor óta alkotott, csupán az ókori klasszikusoknak hitték. De hogy a Παλιός név, mely még Herodotosnál*) egy, Makedoniától északra, a Strymon folyó mellékén lakó és a monda szerint a teukroktól idetelepített néptörzsre vonatkozott, hamis analogiával kiterjeszthető lett a Közép-Duná mentén lakó magyarokra is, abban első sorban nem a XIII—XV. század történetírói (l. 5. l.) a hibásak, hanem igenis azok a Kr. u. I. sz.-ban működő írók, a kik az első, hatalmas reakciót intézték a korukban lábrakapott népies irány ellen s a római császárság első éveiben ismeretessé váló, illyr eredetű pannonokat — a hangzás és a földrajzi helyzet durva kézzel szőtt analogiája révén — a herodotosi Παλιός névvel illették. Hiába tiltakozott ez eljárás ellen a római nevelésű és praktikus érzékű Dio Cassius,**) hiába hangsúlyozta nyomatékosan, hogy a Dalmatia szomszédságában, az Ister mellett lakó pannonok

esakis a Bugra illik. A Kotragok pedig a Theophanesnél folytatódóan között genealogikus monda értelmében a Tanais jobb partján laktak, itt kell keresnünk tehát Nagy Bolgárországot is. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a λίανς (= Meótiisz) és a Kuban között nincs akkora terület, melyen a μεγάλη Βουλγαρία-t el lehetne képzelni, de igenis van a Meótiisz és a Bug között. Hogy pedig a magyarok türk neve adott volna okot arra, hogy a XII. századbéli és későbbi bizáncziak türkoknak nevezzék a látszólag ugyanazon a helyen fellépő szelesukokat és oszmánokat, ez ellen két ok is hozható fel. Először az, hogy a türk név használata sokkal régebbi eredetű Bizánzban a magyarok első fellépésénél s egészen a VI. századig nyúlik vissza, tehát e név jelentésének eredete is itt keresendő, a mint a fentebbiekben kifejtettük. Azután, a XII. századtól kezdve, a mikor a szelesukokat és oszmánokat emlegetik türk név alatt, a magyarokat már többé nem nevezik türkoknak, s biztosra vehető, hogy ez időtől kezdve a bizánczi közfelfogás már semmit sem tudott a Pannoniában lakó Οὔγγροι (ill. Παλιός) és a türk név kapcsolatáról. Annak czáfolatául pedig, hogy a honfoglaló magyarok türk neve egyenesen az altaji türkok törzsét jelentené, hivatkozom a fentebb (l. 33—52. l.) elmondottakra.

*) V. 13.

**) Lib. 49. cap. 36.

magyarokra, emezek már a Don és a Kuban közt, a Meótiisz keleti oldalán tartózkodtak, mint régi lakói e tájéknak (l. 50. l.). Ámde a magyarok e hazája és a Volga közt ott terült el még a kazárok birodalma, kikről maga Konstantinos mondja a fenti adattal kapcsolatban, hogy ők üzték ki az úzokkal szövetkezve a besenyőket Volga-melleki hazájukból. Előbb említett megjegyzése tehát csakis arra az időre talál, a mikor a magyarok Etelközben (a Pruth és Szereth táján), a besenyők tőlük keletre (a Dnjeszter és Don között), az úzok pedig még keletebbre (a Don mögött) laktak, vagyis a IX. sz. végére. Nyilván az az eset forog fenn, hogy Konstantinos az ekkori állapotot, melyre a korabeli besenyők, a kiktől ő ez értesüléseit szerezte, még élénken emlékeztek, hamis általánosítással kiterjesztette az ő őshazájukra is. Ez az adat azonban világosan mutatja, hogy a besenyők milyen néven ismerték a magyarokat kezdettől fogva, s hogy ők e nevet nem csupán egy törzsre alkalmazták, hanem mindama törzsekre, melyeket Don-melléki hazájukból kiszorítva, folyton maguk előtt üzték egészen mai (Pannonia) hazájukban való megtelepedésükig. Az arab írók is ismerik e nevet már a IX. sz. elejéről: *madgar**) (MUSLIM B. ABŪ MUSLIM), *basgar* (MASZŪDI), *modgar* (IBN RÖSZTEH)*); és pedig nem, mint egyikét a hét törzsnek (pl. a Konstantinos-féle Μεγάλη, l. alább), hanem, mint az összetartozó törzsek közös nemzetnevét (pl. besenyők, kazárok, szlávok stb.). Úgy az arab, mint a görög forma az eredeti magyar-ral szemben rokon hangváltozást mutat, t. i. a *gy*-nek *z*-, illetve *ds*-be való átmenetét.

Meglepő, hogy ugyanez a név már a VII. sz. elején élő THEOPHYLAKTOS SIMOKATTES-nél is előfordul egy ízben. A II. könyv 18. fejeletében (p. 106. ed. C. de Boor) ugyanis a következőket írja: «Οἱ δ' ἀμφὶ τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν Ἀνδρέαν τὸ Ματζάρων (προόριον δὲ καὶ τοῦτο) τῷ χρόνῳ γενηραχὺς διωρθώσαντο, οὐκ ἄπο δὲ τοῦτο τοῦ Βασιλεύος ἐτόγγανον ὄν.» Sajnos, hogy a földrajzi és katonai szakismeretekben amúgy is szűkölködő szerző nem nevezi meg pontosan sem a helyet, sem az időt, melyre e tudósítása vonatkozik. Kénytelenek vagyunk tehát indirekt úton kísérelni meg ezeknek megállapítását. Abból a körülményből,

hogy megelőzőleg (p. 105.) a HERAKLEIOS vezérlete alatt álló seregnek a perzsák elleni harcáról esik szó, következtethetjük, hogy itt is a perzsák elleni hadműveletnek egy másik részéről történik említés, melynek vezérei Θεόδωρος ὁ Παβδηνός és Ἀνδρεας, a szaraczen tolmács (ἐρμηνεύς τοῦ Σαρακηνοῦ φύλου τοῦ ἐπικουροῦντος Πορσίου) voltak. Annál is inkább, mert maga Theophylaktos említi a római (bizánczi) hadseregnek a nevezett vezérek alatt két félre való osztását, a mi csakis ugyanegy hadjáratra vonatkozhatik.¹⁾ A bizáncziak és perzsák közötti küzdelem pedig Maurikios idejében is, éppúgy, mint előzőleg II. Justinos és II. Tiberios, később Phokas és Herakleios idejében, a két birodalom határán, azaz Persarmeniában és Mesopotamiában folyt, tehát a Ματζάροι-k erősségét is itt kell keresnünk. Közlebbi meghatározásul szolgálna a tőle nem messze eső Βασιλεύς vára, de ennek a fekvése sem ismeretes. Annyi bizonyos, hogy itt nem szabad az ABŪLFIDÁNÁL (Geogr. I, 201, 8.) hagyományozott Kum-māġar-ra, vagyis a Kuma folyó melletti Māġar²⁾ városra gondolni, a mint SEBESTYÉN GYULA³⁾ teszi. SEBESTYÉN abban is téved, mikor e hadjárat idejét HERAKLEIOS császár korába (622—628) teszi, összetévesztvén e császár atyját, a Maurikios korabeli hadvezért, fiával, a későbbi császárral. Ez ellen szól egyszerűen az, hogy Theophylaktos csupán az 582—602-re terjedő évek történetét írta meg. Így Bury⁴⁾ egészen helyesen ez eseményt az 587. évre teszi. Nagyobb nehézségekbe ütközik a szóbanforgó vár (προόριον τῶν Ματζάρων) fekvésének meghatározása. Az örmény történetírók, pl. INDSIDSIAN⁵⁾ és THOMAS DE MEZOPE,⁶⁾ emlitenek egy Māġar nevű helységet, melynek pontos fekvése megint nincs adva ugyan, de sejtethetőleg Armeniában volt. ORPELIÁNNÁL⁷⁾ található a Madsaraga-dzor (= madsarok völgye) Armeniában, melyet THŪRY a későbbi (l. 50. l.) szevortik kerületével azonosít. Tudjuk, hogy a szevortik = Armeniában

¹⁾ Theoph. Sim. II. 10. p. 89. ed. C. de Boor mondja, hogy Theodorosnak és Andreasnak az volt a megbízatása, hogy a perzsákat nyugtalanítsák.

²⁾ Kuun, Relat. I. 93.

³⁾ A magyar honfoglalás mondái, 17. l.

⁴⁾ History of the later Roman Empire II. 108.

⁵⁾ L. Kuun, Relat. I. 94.

*) Marquart, O. u. o. S. 68. l. Kuun, Relat. I. 150.

letelepült magyarok, de minthogy a Madsaraga-dzör elnevezés nem maguktól a magyaroktól, hanem az örményektől származik, a kik a szevortikot sohasem nevezték magyaroknak, azért a szóbanforgó elnevezés eredetét nem tehetjük a szevortik korára, hanem jóval régebbi időre, körülbelül arra, a melyből a *ερροβριον* τῶν Μαρζάρων is származik. Hogy eme helyeknek egymáshoz való viszonyát, esetleg azonosságát megállapítsuk, azt megakadályozza fekvésüknek teljes bizonytalansága. Minthogy azonban a perzsák és bizáncziak közti háború az 586—7. évben Bury*) felfogása szerint Amida város és Arzanene közt, azaz Armenia délnyugati szögletében folyt, igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a Theophylaktos-féle vár azonos a már az ókorban is ismeretes *Mazara* helységgel, mely Melitenével átellenben, az Euphrates balpartjától nem messze feküdt. Erre mutat az is, hogy itt egy igen régi várról van szó, mely azelőtt a magyarok birtokában volt, de a mely később bizánczi birtokba ment át, a kik aztán a rozoga állapotban levő várat kijavították. Hogy az ott lakó magyarság elhagyta-e ekkor a várat, vagy az új tulajdonosok zsoldjába szegődött, azt nem tudhatjuk, de a dolog érdemére nézve nem is fontos ezt tudni. Nevezetes csupán ahnak megállapítása, hogy a magyarok egy része már a VI. sz. második felét megelőző időben áthatolt a Kankázuson s ennél fogva a VIII. sz. közepén felbukkanó Szevortik éppen nem jártak töretlen úton, hanem csak nemzetük régi hagyományát követték, a mikor a Kur-folyó környékén megtelepedtek.

A különbség, mely a VI. és VIII. századi armeniai magyaroknak elnevezésében nyilvánul, úgy magyarázandó, hogy az előbbieknak nevét maguktól a magyaroktól, az utóbbiakét pedig a szomszédos népektől vették át az örmények s tőlük az arabok és bizáncziak. Az *Ὀρόβορις* nevű vár Lazike tartományában, melyről Agathias tudósít (I. 16—17. l.), természetesen egészen különböző a *ερροβριον* τῶν Μαρζάρων-tól. Az előbbi nem volt az unnogurok tulajdona s nevét csupán az e helyen legyőzött és leigázott néptől kapta; az utóbbi kifejezetten az egykori tulajdonosokról kapta nevét, a nélkül hogy leigázásukról valami szó volna. A két

népnevek egymáshoz közel eső időben és helyen való fennmaradása csak azt bizonyítja, a mire már előbb utaltunk (I. 17. l.), hogy a magyarok nem voltak azonosak a unnogurokkal.

A *Μεγέρη* (mejeri < megyeri) forma, melyet KONSTANTINOS De adm. imp. 40. §. (p. 172. ed. Bonn.)-ben, mint a nyolcz törzs barmadikát említ, magashangú változata a «magyar» (*Μάζαρο*)-nak s így azonos vele. Hogy ez a forma a magyaroknál tényleg használatban volt, mutatják az ANONYMUS-nál*) fennmaradt «Dentumoger» és «Hetumoger» nevek, továbbá számos «Megyer»-t tartalmazó helynév, mint Tóth-Megyer, Pócs-Megyer, Káposztás-Megyer stb.**) E formát tehát Konstantinos kétségtelenül a magyaroktól vette át. De az ő tudósításából még korántsem szabad azt következtetnünk, hogy a «megyer» (= magyar) nevet az ő korában vagy akár a honfoglalás idejében is csak egyetlenegy törzs viselte volna. Tudósításainak egybevetéséből kiténik, hogy a magyaroknak hét, illetve a kabarokkal együtt nyolcz törzsre való felosztása nem felel meg kora-tényleges állapotának. Maga mondja (De adm. imp. p. 172. ed. Bonn.), hogy egyedül a *kabarok* három nemzetségből (*γενεά*) állottak, tehát már ezáltal a 8-as szám 10-re növekszik. De maguk a magyarok is bizonyára több nemzetséget számláltak 7-nél, mely szám babonás tiszteletnek örvendett az ural-altaji s más fajú népeknél is, s az ősök felsorolásánál a hozzáfűződő szerenesés előjelnél fogva néhol még ma is használatban van.**) Már a *turkok* kánja így nevezi magát, midőn az 593. évben Maurikios császárhoz intézett levelében tudtul adja győzelmeit: «τῶ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων ὁ Χαγανὸς ὁ μέγας δεσπότης ἐπὶ γενῶν καὶ χώρας κλημάτων τῆς οἰκουμένης ἐπὶ». Jól tudjuk, hogy ő sokkal több nemzetséggel volt ura hétnél (I. 40—41. l.), mely számot nem szabad tehát reális értelmében felfogni. Így fog állni a dolog bizonyára a magyarokra nézve is. Valamint a hetes szám, úgy a hozzá fűződő törzsnevek sem felelnek meg a IX.—X. század tényleges gyakorlatának, s ősrégi, a történetkutatás által már meg nem közelíthető hagyományon kell, hogy nyugodjanak. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy hazai krónikáink, mint a Kézaié és a

*) Hist. of the later Roman Empire II. k. The Persian War cz. fejezete.

*) Kun, Relat. I. 141, 151.

**) U. o. I. 139.

bécsi képes krónika, egészen más neveket őriztek meg a magyarok hét seregének vezéreiről, mint Konstantinos. Ezek a nevek, mint történeti személyiségek, a honfoglalás idejére nyúlnak vissza, a Konstantinoséi jóval régebbi, már meg nem határozható időre. Érdekes párhuzamul szolgál itt Kis-Ázsia tartományainak felosztása az ozmán szatrapák között a XIII. sz. végén, melyről a bizánczi történetírás kétfele hagyományt is őrzött meg. LAONIKOS CHALKONDYLES,¹⁾ a ki e pontban nagyjában NIKEPHOROS GREGORAST²⁾ követi, ámbár nyomatékka hangoztatja, hogy e szatrapák heten voltak, azért sem a területekre, sem a személyekre nézve nem tartja meg a hetes számot. Kortársa, Dukas,³⁾ már nem is említi a számukat, de a felosztásnál sok tekintetben eltér Chalkondylestől. Ez a különbség köztük csakis úgy érthető meg, hogy mindketten egy ozmán népmonda alapján állanak, de e mondának különböző rétegeiből merítenek. — Bizonyosra vehető, hogy a Μεγέρη (= megyeri) név valamikor csupán egy törzsre vonatkozott, de már a IX. sz. elején magyar (madsgar, Μάτζαρ) formában mindama törzsek összességét jelentette, melyek a Don-tóvi hazából a besenyők által kiszorítva, nyugatra vándoroltak s végre a mai Magyarországon telepedtek meg. Ilyen értelemben használják ugyanis a besenyők és arabok a magyar, ill. madsgar nevet már a IX. század elején.

A magyar nemzetrévvél szokás azonosítani a Μονάγρης, vagy Μοναγέρης személynevet is, mely THEOPHANESNél (p. 165. ed. C. de Boor) egy bizonyos hunn király neve gyanánt van hagyományozva, kit Bosporus-vidéki alattvalói az 520. év körül tettek meg fejedelmükké testvére, Γορδās helyett. Emez ugyanis Bizánczba jöven, kereszténynyé lett s visszatérvén az őrizetére bízott Bosporus városába, hol rómaiak és hunnok vegyesen laktak, itt népe bálványait halomra döntötte s ezért felbőszült pogány törzsrokonai részéről halállal lakolt. MALALAS, kinek krónikájából Theophanes ez adatokat majdnem szószerint átvette,

¹⁾ Ed. Bonn. p. 15.

²⁾ Ed. Bonn. p. 214. V. ö. Darkó Jenő „Adalékok Laonikos Chalkondyles történetírói egyéniségének jellemzéséhez” cz. programmértekezésének (budapesti VII. ker. külső m. kir. áll. főgymn. 1906—7. évi értesítője) 19. s. k. lk.

³⁾ Ed. Bonn. p. 13—14.

a keresztény hitre áttért király nevét Γρωδ-*nak*, örökebe lépő öcsesét pedig Μογερ-*nek* írja (p. 431. ed. Bonn.). Ez a forma már igen közel áll az Anonymus „moger” (mogyer)-jéhez, mint-hogy o és ou, λ és ρ váltakozása, különösen idegen tulajdonnevekben, nem ritka a középkori görög nyelvben (pl. Ὀγώρ — Ὀγώροι, Βράχοι — Βλάχοι) és a γ mögött eredeti „gy” is fölvehető (v. ö. Μεγέρη). Így KEDRENOS, a ki viszont SKYLITZES révén Theophanest írja ki, már Μοναγέρ-*t* ír (l. Annot. ad Malal. in edit. Bonn. p. 646-7.). De ha el is ismerjük e névnek a „magyar”-ral való azonosságát, mégsem tekinthetjük ezt a nép v. néptörzs megismerését, még kevésbé ősatyjának, hanem csakis annak bizonyítéka gyanánt, hogy a „mogyer” népnév, mint személynév is használatban volt. Hogy egy törzsnek a neve mi mindenre használható volt, azt jellemzően mutatja éppen e korból a Γόλα név, mely KONSTANTINOS tanúsága (p. 165. ed. Bonn.) szerint, mint a besenyők harmadik törzsének (θέρμα) neve szerepelt, de ugyanekkor a magyaroknál a fejedelem után a legelső bírói méltóságot (τάξις κρατοῦ) jelentette (l. Konst. De adm. imp. p. 174. v. ö. arab dsila Ibn Rösztah-nél) s Gyula alakban, mint személynév is használatban volt és van. Éppen ez a példa óvatosságra int bennünket abban a tekintetben, hogy Μογερ-*nek* hunnjait minden további kritika nélkül a magyarok őseivel azonosítsuk. Mindamélt el kell ismernünk a jogosultságát egy ilyen föltevésnek már azért is, mert — mint előbb láttuk — a magyaroknak a Kaukázus közelében való tartózkodása a VI. sz. folyamán is bebizonyítható.

Látjuk, hogy a magyar, mint személynév és helynév, mint törzs- és nemzetrév a magyaroknak mai hazájukban való megtelepedésük előtt is széles geographiai és chronologiai kiterjedésben használatban volt. Más forrásokból tudjuk, hogy az Altai hegység környékén egy folyónak a neve Madsar,²⁾ egy hegynék a neve Mazar-tagh³⁾ volt, Tabaristan egyik fejedelmének a neve Al-Mazjár³⁾ volt, továbbá, hogy a Tigris és Euphrates összeshajlásánál egy városnak a neve Madsar volt. Hogy ezek a nevek

¹⁾ Sebestyén: A magyar honfoglalás mondái, 17. l.

²⁾ Kuun, Relat. I. 19.

³⁾ U. o. 252. l.

honnan vették eredetüket s milyen viszonyban állanak a magyarság történetével, az még mindig talány, melynek fölfejtése méltó volna a legnagyobb fáradságra és áldozatokra is. Ha a magyar név elterjedésének eme hatalmas arányait nézzük, jobban megértjük, hogy miért írta zászlójára e nevet az a kétségkívül különféle elemekből összeverődött hódító-sereg, mely a IX. században az orosz pusztákon át a Kárpátok felé vette útját, s miért őrizték ezt évszázadok viharai közt oly féltett kincs gyanánt elődeink.

Σαβαριτῆς αἰσφαλοῖ.

KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS «De administrando imperio» cím alatt ismeretes munkájának 38. fejezetében találkozunk e névvel. Midőn leírja a magyarok régi hazáját Lebediában, a következő kijelentést teszi: οὐκ ἐλέγοντο δὲ τῷ τότε χρόνῳ Τούρκοι, ἀλλὰ Σαβαριτῆς αἰσφαλοῖ ἔκ τινος αἰτίας ἐπωνομάζοντο» (ed. Bonn. p. 168.). Majd, midőn megemlékezik a magyaroknak a besenyőktől ezen a helyen történt leveretéséről s ennek következtében seregüknek két részre való oszlásáról, így egészíti ki fentebbi híradását: «καὶ τὸ μὲν ἐν μέρος πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατέφθην, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνομίαν καλοῦνται Σαβαριτῆς αἰσφαλοῖ» (p. 169. ed. Bonn.). Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy ez adatokat Konstantinoson kívül a bizánczi írók egyikénél sem találjuk meg, s így ezek az ő legsajátabb értesüléseit tartalmazzák. A mi a nevet illeti, már az ἔκ τινος αἰτίας hozzátétel mutatja, hogy itt nem közönséges tulajdonnévről van szó, mely egységes, oszthatatlan s éppen ezért magyarázhatatlan is, hanem e névnek vagy legalább egy részének valami másra is átvihető, azaz magyarázható értelme van, melynek Konstantinos is tudatában volt, csak éppen az okát nem tudta adni annak, hogy miért alkalmazták e nevet a Τούρκοι-ra. Pecz VILMOS mutatott rá először arra,* hogy e név

második része az ógörög (irodalmi) ἀσφαλις melléknév közép- és újgörög népies alakjának (ἄσφαλος) többszámú himnemű nom.-át (ἄσφαλοι) foglalja magában. Ugyanő hozta a bizonyítékokat is arra nézve, hogy e szó ilyen alakban a Konstantinos-korabeli népies görögségben tényleg használatban volt. Miután ez az egyetlen mód arra, hogy a kérdéses névben világos értelmet adó görög szót nyerjünk, meg kell állapodnunk e magyarázat mellett. Bizonyos azonban, hogy az ἄσφαλοι hozzáadása a Σαβάρτοι-hoz nem magától Konstantinostól ered, mert ellenkező esetben neki tudnia kellett volna e jelző alkalmazásának okát is, s azonkívül még ő ezt bizonyára külön szónak írta s irodalmi (ἀσφαλις) alakjában használta volna, mint pl. ugyanezen munkájának 149. l. ed. Bonn. Az a súlyos körülmény, hogy ő nem ismeri ez elnevezés okát, kizárja annak lehetőségét, hogy az ἄσφαλοι rész egyáltalában a bizáncziaktól, illetve görögül beszélő emberekől származott volna. Így vezet bennünket a kényszerűség arra a feltevésre, hogy ez csak népetimologikus elváltozása valamely idegen szónak, mely csak formailag simul a görög fülhöz és kiejtéshez, a nélkül hogy valódi tartalma és létrejövetelenek oka is ismeretessé válhatott volna a bizáncziak előtt. Az eredetéhez vezető utat mutatja s vele elválhatatlan kapcsolatban hagyományozott Σαβάρτοι, mely kétségtelenül nem görög szó s az ἄσφαλοι-val együtt, egyszerre jutott el Konstantinoshoz. Τῆσιν volt az első, a ki felismerte,*) hogy a Σαβάρτοι azonos az örmény és arab krónikákban is ismeretes, azon bevándorolt, nem örményfajú nép nevével, mely a X. sz. közepén a Kúr folyó mentén, a Tiflisz és Berdah közt levő területen, vagyis az örmény Udi tartományában lakott, s melynek az arabokkal és örményekkel folytatott harcáról s a környéken véghezvitt pusztításairól több ízben is tesznek említést a nevezett források. A IX. sz. arab történetíró, AL BALÁDUNI***) emliti az ő első föllépésüket Šamkör armeniai város elfoglalásával kapcsolatban Jazid b. Usaid helytartóságának végén, mely idő — a mint az arab források nem egészen egybehangzó tudósításából kiviláglik — a 754. és 757. évek közé esik. Ez az adat kapcsolatba hozandó a

*) EPhK. 1896. 385—389. — 1896. 800—806. — 1898. 209—221. 494—495. V. ö. még Fiók Károly (Századok 1896. 607—616. — 1897. 611—617. 699—786. — 1899. 9—20.), Thüry József (Századok 1897. 317—327. 391—403.) és Gyomlay Gyula (EPhK. 1898. 305—324.) idevonatkozó cikkei.

*) Századok, 1897. 317—327. 391—403.

**) Marquart, O. u. o. S. 36. l.

Τοῦρκοι-nak THEOPHANEStól a 755. és 756. években említett betörésével Armeniába (I. 45. l.). Ha Theophanesnek igaza van, akkor a Σαβάρτοι (= Τοῦρκοι) első történeti szereplését pontosan a 755. évre tehetjük. Az arabok közül megemlékeznek még róluk a X. sz. MASZŪDI, ISZTAHRÍ és ABU-EL-KASSZIM, majd a XIV. sz. DIMASZKI, az örmények közül a X. sz. JÁNOS pátriárka s ő utána még számosan.¹⁾ Úgy az arab, mint az örmény forrásokban különböző formákban van hagyományozva e nép neve, s a zavart még fokozza az, hogy a modern tudósok néha még ugyanazon formákat is különbözőképpen írják át. Így THÚRY az örmények után majd «Szjavorti», majd «Szevorti», MARQUART ellenben hol «Szevordi», hol «Szeavordi», vagy «Szavordi» formákat használ. DE GÖRJE Balázsi kiadásának 203. lapján a következőképp írja e népnév: السَّوَّارْدِيَّة, mely magyar átírásban: asz Szāvardijja.

Így írja át e nevet MARQUART is (as Sāwardija), ki egyébként a későbbi és gyakrabban előforduló arab formát: السَّيَّارْدِيَّة mindig as Sijāwardija-nak írja, azaz, mintha a , fölött - (fatha) állana. Ezzel szemben D'OHSSON²⁾ «Savordi»-t, illetve «Siavordi»-t, MASZŪDI francia fordítója³⁾ és THÚRY⁴⁾ is Siavordi (Sziavordi)-t használ az arab formák átírása gyanánt. Ez utóbbi írásmódok eredeti arab السَّيَّارْدِيَّة alakot tételeznek föl, tehát olyat, a melyben a , fölött (= damma) állott, mely a későbbi arab kiejtésben, különösen a népnévben átment o-ba. Minthogy az arab és örmény nyelvben elegendő szakismeretekkel nem rendelkezem, nem dönthetem el, hogy mennyiben helyesek a fenti átírások és mennyiben nem; úgyszintén azt sem, hogy melyik mutatja e formák közül az eredeti alakot, s hogyan magyarázandók a többiek. Mindezek a kérdések sürgetően várják az illetékes szakemberek nyilatkozatát.

Egyet azonban képesek vagyunk a nevezett nyelvekben való különösebb jártasság nélkül is megállapítani. Azt t. i., hogy a Konstantinos-féle Σαβάρτοι-αυτοί nem származhatott az örmény-

ből, hanem csakis az arabból. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy ő e névnek még egy másik formáját is említi a De caerimoniis aulae Byzantinae cz. munkájában (II. 48. p. 687, 13/14. ed. Bonn), midőn a külföldi souverainekhez intézendő címzések közé ezt is fölveszi: «εἰς τοὺς γ' ἄρχοντας τῶν Σερβοτῶν τῶν λεγομένων Μαδρα παιδία.» Kétségtelen, hogy itt örmény átvételről van szó, miután csak e nyelvben jelent a kérdéses népnév annyit: *fekete fiúk*. Kétségtelen továbbá, hogy Σερβοτῶν csak helytelen olvasás eredeti Σεβορτίων (nom. Σεβόρτοι) helyett a jobban ismert Σέρβλοι analogiájára (I. De adm. imp. p. 152. et sequ.). Σεβόρτοι pedig csupán csak az örmény «Szevorti» (v. Szevordi?)-nek lehet az átvétele, de semmiesetre sem az arab formának. A legnagyobb mértékben valószínűtlen, hogy Konst. egyszer Σεβόρτοι, másszor pedig Σαβάρτοι formában vette volna át az örményektől ugyanazt a szót. Ellenben ez utóbbi formának az arabból való kölcsönzése mellett szól: 1. a hangtani egyezés (arab: Szāvardi); 2. az a körülmény, hogy Konstantinos e név jelentését nem ismeri, a mit nem várnánk, ha örmény átvételről volna szó; 3. az, hogy Konst.-nak ez értesülését olyan népfiától kellett szereznie, a mely tudott az egyfelől Armeniában, másfelől Pannoniában letelepült magyarok szoros összetartozásáról; ilyenek pedig inkább a részben mint hittérítők, részben mint kereskedők úgyszólván az egész, akkor ismert világot bejáró arabok lehettek.

Most az a kérdés merül föl, hogy mi az értelme, eredeti jelentése e népnévnek. Örmény Szjavorti, illetőleg Szevorti — mint THÚRY*) megállapította, — a szjav, ill. szev (= fekete) és orti (= fiú) szók összetétele s annyit jelent: *fekete fiú*. Az örményben nem ritkaság ilyen összetétel; ugyanő fölemlíti, hogy Armenia egyik ősrégi királyának, ki a Kr. e. 765—748. évek közt uralkodott, a neve: Szgaj-orti (= óriás fiú); II. Asod örmény királyt mellékneven Arkhaj-orti-nak (= király fiú) is hívták; egy válásfelekezethez a neve pedig Arev-orti (= nap fiú) volt. De ha ez utóbbi példákat összehasonlítjuk az előbbivel, nyomban feltűnik egy lényeges különbség. Emezekben ugyanis az összetétel első tagja birtokos viszonyban áll az -orti-val (n. possessivum),

¹⁾ Marquart, O. u. o. S. 37. s k. lk.

²⁾ Les peuples du Caucase, p. 170.

³⁾ L. Thúry-nak a Századokban közölt és fentebb idézett cikkei.

*) L. u. o.

a *Szev-orti*-ban pedig jelzői viszonyban (n. adjectivum). Az ilyenfajta örmény összetétel tehát erre a kérdésre felel: *kinek a fia?* és nem erre: *milyen fia?* Ezt semmi sem igazolja fényesebben, mint egy örmény történetírónak, JOANNES KATHOLIKOS¹⁾-nak azon eljárása, midőn ő ez összetétel első tagját, a *Szev*-et tényleg a *Szev-orti*-k ősatyjának magyarázza, kitől ez az egész nép származott. De ez csak tudós etimologizálás az oly gyakori és elterjedt genealogikus magyarázat szerint (l. 18. l.). Hogy itt a *szev* előtag eredetileg feketét jelentett, az kiténik Konst. Porph. idézett helyének fordításából (Μαύρα πατρίδα), de ezenkívül még THOMAS ARCRUNI²⁾ örmény történetíró értelmezéséből is, a ki e népet az izmaelitákkal együtt egy közös bibliai őstől származtatja le s őket Hagar Szevortik-jának, azaz Hagar *fekete fia*inak nevezi. Minden jel arra mutat tehát, hogy e forma nem eredeti örmény elnevezést foglal magában, hanem megint csak népetimologikus átalakítása valamely idegenből kölcsönvett névnek. Azért teljes mértékben csatlakozunk MARQUART³⁾ magyarázatához, a ki e formát értelmileg az orosz krónika Ugri černii-jével (l. 21. l.) azonosítja, s ily módon a *Szevorti* összetétel utótagját egy **ogri* (= or. Ugri) alapfomára vezeti vissza, melyből alán közvetítés folytán, illetve az alán-osztét mássalhangzómetathesis szabályai szerint keletkezett volna egy **orgi*, ebből viszont örmény népetimológiával az *orti*. A *Szevorti*, ill. Σαβάρτοι formák alapjelentése tehát: *fekete ugrok*, s olyan elnevezésre mennek vissza, mely a magyarokkal az őshazában szomszédos népeknél általános volt s mint ilyen az orosz irodalomban is fennmaradt.

Főntebb utaltunk volt arra, hogy a görög Σαβάρτοι nem származhatott egyenesen az örményből, hanem csakis az arabból. De akkor a második tag, az ὄρταλς eredetét is az arabban kell keresnünk. MARQUART⁴⁾ itt az arab اَسْفَل (= aszfalu) szóra gondol, melynek jelentése: alsó, alant fekvő. A Σαβάρτοι-ὄρταλς volnának tehát e szerint az Armeniába költözött, tehát *alsó*

fekete ugrok," szemben a *felső*ekkel, azaz a Pannoniában letelepültekkel. E magyarázat értelmében az arabok szemé előtt a Szavardi népnek következő felosztása lebegett volna: 1. déliek (alsók) és 2. északiak (= felsők). Ámde ez a magyarázat csak arra az időszakra találna, a mikor a magyaroknak egy része még a Don és Kuban között, azaz a Kaukázustól *északra*, másik része pedig már a Kúr-folyó környékén, azaz a Kaukázustól *délre* lakott, vagyis a VIII. sz. végére és a IX. sz. elejére. A X. sz. közepén azonban, midőn Konstantinos működött, a magyaroknak nyugat felé vándorolt része már Pannoniában lakott, s az ily módon megváltozott földrajzi viszonyokra nézve a Marquart-féle felosztás bajosan volna alkalmazható. A pannoni magyarok déli határa (a Dráva vonala) és az armeniai magyarok északi határa (a Kúr folyó) között a földrajzi szélesség különbsége oly csekély (mindössze 3°–4°), ellenben amazok keleti határa (a Kárpátok) és emezek nyugati határa (Tiflisz városa) között a földrajzi hosszúság különbsége oly nagy (kb. 20°), hogy a két különvált résznek földrajzi megkülömböztetésénél sokkal inkább ez utóbbi *nagyobb*, mint az előbbi *kisebb* különbség szolgálhatott volna alapul. Más szóval a X. sz. közepén könnyen érthető volna ugyan a magyaroknak (= szavardi) nyugati és keleti, de már nehezen északi és déli részekre való osztása. Marquart nézete ellen azonban még más, annyira komoly nehézségek is merülnek föl, hogy azt teljesen elfogadhatatlannak kell kijelentenünk. Arab اَسْفَل alapjelentése ugyanis: *alacsony*.*) Mint a legtöbb nyelv, úgy a sémi nyelvek is kétféle értelemben használják e fogalmat: 1. helyi (ločális) 2. átvitt (szellemi) értelemben. A helyi értelemben azt fejezi ki, hogy valaki vagy valami a felülethez viszonyítva lent, mélyen, alacsonyan van vagy fekszik, pl. egy völgy, egy mélyedés, egy patakmeder, a sír gödre *alacsony* a dombbal, a hegytetővel, a fennsikkal szemben. A szó jelentésének tehát semmi köze a mi földrajzi beosztásunkhoz (fent = észak, alant = dél), hanem kizárólag a magassági viszonyokra vonatkozik. A szellemi értelemben

¹⁾ L. Marquart, O. u. o. S. 38. l.

²⁾ L. u. o.

³⁾ L. u. o. 39. l.

⁴⁾ L. u. o. 40. l.

*) Az اَسْفَل jelentéséről közlöttek Hornyánszky Aladár pozsonyi teológiai tanár urnak köszönöm, ki a Σαβάρτοι-ὄρταλς kérdés arab részében szíves volt felvilágosításaival támogatni.

fejezi ki, csak hogy nem az anyag, hanem a szellem, a lélek szempontjából. A lelkileg «alacsony»: a hitvány, a nyomorult, esetleg a megalázott ember. A Σαβαρτοιάσφαλοι összetételében az *أسفل* természetesen csak helyi értelemben volna vehető. De akkor ép az ellenkezőjét mondja annak, a mit mondania kellene, mert hiszen az örmény hegyek közé vonult szávardik nem mélyebben, hanem ellenkezőleg *magasabban* laktak, mint akár az Ételközben, akár a Duna-Tisza közti síkságon letelepülő társaik.

Ezért én a görög ἄσφαλοι mögött egy másik arab szót vélek lappangani, t. i. *أسود*-t (= aszvadu), melynek jelentése: *fekete*. Föl lehet tenni ugyanis, hogy az arabok, midőn átvették az örményektől a Szévorti népvét, tudakozódtak e szó jelentése felől s hallván, hogy benne, mint jellemző tulajdonság, a *fekete szín* jut kifejezésre a semmitmondó *orti* (= fiú) mellett, ezt a maguk nyelvén is megjelölték s mint jelzőt az egész népnévhez csatolták, mintegy annak magyarázatául. Ezt annál is inkább tehették, minthogy az örmény *szev-orti*-ban az eredeti népnév (**ogri* < *ugri*) annyira elhomályosult volt, hogy azt arab fül már ki nem érezhette. Természetes, hogy az *aszvadu*, mint a Szávardi jelzője az arab irodalomban sehol elő nem fordul. Az arab történetírók és geographusok ugyanis vagy tudták azt, hogy az örmény Szévorti-ban a «fekete» fogalom már ki van fejezve s ekkor feleslegesnek tartották azt külön, arabul is megjelölni, vagy pedig nem tudták s ekkor nem is jelölhették meg. Ugyanazon fogalomnak kétnyelvű, tautologikus megnevezése azokhoz a nyelvi következtetésekhez tartozik, melyeket idegenből átvett szóknaál a *népnyelv* szokott feltüntetni. A *ساردي* *أسود*

(= Szávardi aszvadu) kapcsolat tehát magán viseli a népies eredetnek bélyegét s csakis a népnyelvben képzelhető el. Arab kereskedőktől vagy világjáróktól hallhatta tehát Konstantinos, illetve az ő görög informálójá e nevet, s igen természetes, hogy a Szávardi-t, mely az arabban himnemű egyes számi nominativus, görög ember rögtön himnemű többes számi nominativusnak érezte (Σαβάρτοι) s ennek mintájára az utána következő s önálló szónak hallott *aszvadu*-t is kijavította **aszvadi*-ra, illetve népetimológiával *aszfali* (ἄσφαλοι)-ra.

E magyarázat szerint tehát a Σαβαρτοιάσφαλοι név utótagja nem tartalmaz semmi újat, hanem csak megkettőzi a már az előtagban is bennerejlő «fekete» jelzőt. A Σαβάρτοι előtag azonban, mint az arab Szávardi, ill. örmény Szévorti átvétele, azonos jelentésű a magyaroknak az orosz krónikában található Ugri černii (= fekete ugrok) nevével.

Conclusio.

Az összes, ismertetett népneveket eredetük szerint két csoportra oszthatjuk: 1. a melyek maguktól a bizánczi íróktól származnak (Παίονες, Οἰννοί, Τοῦρκοι), 2. a melyek idegen forrásból vették. A második csoportba tartoznak: Οὔγγροι, mely szláv, Μαζαροί, mely besenyő, Μεγάρη, mely magyar, Σαβαρτοιάσφαλοι, mely arab, Σεβόρτοι, mely örmény forrásból ered. Valamennyi közül csak az Οὔγγροι volt mindvégig a közhasználatban, a többiek részben egy írónál, részben az írók egy bizonyos csoportjánál fordulnak elő. Nincs mit esodálooznunk azon, hogy azok a népnevek, melyek maguktól az íróktól származnak, a magyarokra való alkalmazásukban egytől-egyig hamisak. Olyan nemzetnél, mely önmagát bámulatos következtetlenséggel Πομπλιος-nak nevezte s részben nevezi ma is, olyan irodalomban, mely az ifjú, a történet színterére ujonnan bevonuló népekre oly szívesen alkalmazta minden korban az ugyanazon a helyen élt régi népek nevét, ez egészen természetes. Mindhárom népnév az irodalmi archaizmusban leli eredetét, ugyanabban az archaizmusban, mely az oszmán-törököket Πέρσαι-nak, a szerbeket Τριβαλλοί-nak, a bolgárokat Μασοί-nak nevezte. Az Οἰννοί és Τοῦρκοι elnevezésnek a magyarokra való alkalmazásánál az az ismeret szolgált kiindulópontul, hogy ők a Don és Kaukázus közti szögletben laktak s innen kiindulva költöztek be mai hazájukba, s e körülményen kívül még a honfoglaló magyarok nomád életmódja, harezmodora is emlékeztetett a hunnokéra és a turkokéra, kiknek a neve, mint az említett helyen élt két leghatalmasabb néptörzsé, a magyarokon kívül átvitetett a bizánczi irodalomban az ezen a helyen föllépő, többi nomád népekre is. Ethnikai tartalma egyik névnek sem volt: földrajzi és kulturális értelem tekintetében pedig a kettő teljesen fődte egymást, különbség

csupán a régiségre nézve volt kettejük között, a mennyiben a *Τοῦρκοι* eredete csupán a K. u. VI. századig, míg az *Οὔροι*-é egészen Krisztus születése tájáig megy vissza, tehát az utóbbi használata nagyobbfokú archaizmust mutat, mint az előbbié. A *Παῖνες* elnevezés már egy félreértésen, illetve néveserén alapszik, mely régen azelőtt megtörtént, mielőtt a magyarok a történet színpadán megjelentek volna, s egyúttal teljes fényt vet arra a könnyelmű eljárásra, melyet a bizáncziak tanusítottak egy nép elnevezésénél. A hangzásbeli hasonlóság már elég volt arra, hogy az ethnikai megfelelésekről nem is gondolkodva, még a földrajzi helyzet különbsége dacára is paionoknak nevezzék el a panonokat. Ezt csakis az ókori hagyománynak, a régi írók tekintélyének mindent lenyűgöző, mindenek felett való uralmával és tiszteletével magyarázhatjuk meg, mely a bizánczi irodalom legjava részének főjellemvonása volt. A paion névnek a magyarokra való alkalmazása már a legnagyobb fokú (egész Herodotosig visszamenő) archaizmust mutatja, s tényleg azoknál az íróknál is találjuk e nevet, a kik az ókori kánonhoz a legszigorúbban ragaszkodtak.

A *Τοῦρκοι* név használata még egy más oldalról is jellemzi a bizánczi történetírók, különösen krónikások eljárását valamely nép elnevezésénél. Ezek az írók rendszerint szolgailag ragaszkodnak a forrásukban talált névhez, mely mellett más a közhasználatban forgó, elterjedtebb és helyesebb neveket csak kivételesen részesítenek figyelemben. A *Τοῦρκοι* nevet először THEOPHANES alkalmazza a magyarokra még a Don-tóvi hazában, bár kevésbé öntudatosan, mert ő még a magyarok bennszülött törzsnevet nem ismeri s az egész nép összetételéről és szerepléséről igen homályos fogalmai vannak. Öntudatosabban használja e nevet ő utána KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, a ki már alaposan tájékozva van e nép történetéről és szervezetéről s ismeri az őket jobban ismerő népek által használt neveiket is, de azért természetesen ezekkel szemben előnyt ad a Theophanesből kölcsönzött névnek. Ő utána azok az írók, a kik az ő buzdítására vagy az ő és iskolája hatása alatt dolgoztak, következetesen ragaszkodnak a *Τοῦρκοι* névhez, melynek használata tehát a Konstantinos Porphyrogenetos és iskolájának hatásával egyszerre tűnik el a bizánczi történetirodalomból. E mellett a közhaszná-

latban gyökeredző *Οὔροι* név csak vajmi gyéren és kevés írónál (Skylitzes, Kedrenos, Zonaras) tud érvényesülni.

Nagy értékűek azonban azok a népnevek, melyeket idegen forrásból eredőknek ismertünk fel. Ezeknek különböző változatai két alapformára vezethetők vissza: egyik az *ugur*, ill. *fekete ugur*, másik a *magyar* népnév. Rendkívül fontos az *ugur* népnév, mert ez három különböző forrásból is származik, s mindhárom forrás a Don és Kaukázus közt lakó magyarok közvetlen szomszédságából s ugyanazon időből (VII—IX. század) ered. A *fekete ugur* népnévben a magyarokat a Don-tóvi hazában környező szomszéd népeknek, az alánoknak és a fekete bolgároknak a tanúvallomását birjuk. Mindkét szomszédnép régi letelepülő volt azon a helyen, mindkettőnek jól kellett ismernie az V—VI. századokban a Volga és Don közt szereplő ugur népeket s ha ezeknek nevét alkalmazzák a VIII—IX. században fellépő magyarokra, meg kell bízunk abban, hogy ez elnevezés helyes volt, el kell fogadnunk, hogy a kivándorló magyarok zömét valóban ugurok alkották. Ha mi most szemügyre vesszük az V—VI. század ugurjainak, az *uguroknak*, *utiguroknak* *kutiguroknak*, *hunnuguroknak* és *saraguroknak* történeti szereplését, kiderül, hogy e népek egyike sem volt képes tartós és sikeres történelmi akezióra. Vagy elpusztulnak erőtelen kalandos vállalkozásokon, mint a *kutigurok*, *utigurok* s részben a *hunnugurok*, vagy meghódolnak az otthonmaradottak a VI. század második felében szilajon előre törtető turkoknak. A turkok nyomdokaiba a VII. századtól kezdve a kazárok lépnek, kiknek uralma a Volga és Don közt olyan arányban növekszik, a milyen mértékben csökken az Ázsia belsejében székelő turkoknak hatalma. Kétségtől a a kazár birodalom alapját is ugur törzsek alkották, a mint ezt az orosz *Ugri béli* elnevezés is mutatja, de e birodalom sem volt hosszú életű s a X. század végén megkapja a kegyelemdőfést az oroszoktól. Az *uguroknak* első tartós sikert s világtörténelmi fontosságú szereplése a IX. század elején kezdődik s szorosan a magyarok nevéhez kapcsolódik. Most fölmerül a kérdés: milyen ethnikai és történeti viszonyban áll a magyar név az ugurhoz?

Sajnos, erre az egész magyar történetnek cardinalis fontosságú kérdésére a bizánczi kútfők alapján s általában a kutatások

mai színvonalán nem tudunk biztos feleletet adni. A VII–VIII. században az áldatlan képháború s egyéb belső és külső zavarok miatt sajnálatos tespedés áll be a bizánczi kultúrában s pótolhatatlan hézag a bizánczi történetirodalomban. Ezért a magyar nemzet kialakulásáról s hódító útjára való szervezkedéséről tudósító kortársi feljegyzésektől örökre meg vagyunk fosztva. Mi csak a bevégzett tényt látjuk, azt t. i., hogy a IX. század elején a Don mellékéről kimozduló ugurok a *magyar* név alatt indulnak hódító újtókra. Így nevezik őket azok a népek, melyek ez időtájt lépnek velük először közvetlen érintkezésbe, t. i. a besenyők és az arabok. Régi szomszédai megtartják továbbra is a régi *ugur* nevet, jelölve annak, hogy az ugurok számbeli túlsúlyban voltak s ethnikai jellemük a *magyar* név föltétele után sem változott meg lényegesen. Itt többféle hypothesis lehetne felállítani arra nézve, hogy a magyarok az ugurokhoz tartozó s közülök kiemelkedő törzs voltak-e, vagy pedig eredetileg az ugoroktól különállván, később leigázták őket s rájuk kenyszerítették nevüket. Leghelyesebb lesz, ha semmiféle állásfoglalással nem vágunk eleje a jövő e tárgyú kutatásainak s a kérdést teljesen nyitnak hagyjuk.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Abdelek 31, 46.
 Abu el Kasszim 63.
 Abū'l-fidā 57.
 Agathias 15, 16, 18, 22, 31, 39.
agla. 9, megfelelői a szláv nyelvekben 27.
agrins. 9, 10, 11, 12, 14, 20, megfelelői a szláv nyelvekben 27, 28.
 'Αχάριος Ούγου 15, 16.
 'Αχάριος 16.
 Alánok 31, 40, 42, 71.
 Alp Arslan 46.
 Ammianus Marcellinus 30.
 Angaria 12.
 Anna Komnena 31.
 Annales Bertiniani 8.
 Anonymus 59, 60.
 Archaiopolis 15.
 Arev-orti 65.
 Arkhaj-orti 65.
 Ašihna dynastia 42.
 aszfalu (= alsó) 66, 67.
 aszvadu (= fekete) 68.
 Attila 32.
 Avari (avarok) 12, 14, 15, 19, 20, 31, 40, 42, 51.
 Bagarsikok 31.
 al Balāduri 45, 63.
 basgar 56.
 Βασσαρί 57.
 Besenyők 31, 32, 52, 55, 56.
 Bittuguras 18.

Bolgárok 24, 25, 31, 51; fekete bolgárok 24, 25, 26, 28, 71; Fekete Bolgárország 24; Nagy Bolgárország 52.
 Bosporos városa 49.
 Bury 57, 58.
 Chorenei Mózes 20, 30.
 Dado, verduni püspök 8.
 Dariela-szoros 44.
 Dentumoger 59.
 Derbendi szoros 44.
 Dimaški 64.
 Dirmarok 31.
 Dio Cassius 53.
 Dionysios Periegetes 30.
 D'Ohsson 64.
 Dsaihāni 36, 45.
 Dsila 61.
 Dikas 4, 60.
 Eckerhard 8.
 Ephthaliták 31, 40, 42, 46.
 Eaagrios 40.
 Eriapios 30.
 Faldai évkönyvek 8, 12.
 Gardēzi 9, 45.
 Genesios 34.
 Georgios Monachos 6, 7, 10, 12, 21, 32, 33, 34.
 Georgios Pachymeres 6.
 Γεργί 60.
 Γεργί 60.
 Γεργί 61.

- Gyula 61.
 Herakleios 57.
 Herodotos 6, 31, 36, 39, 41, 53.
 Hetumoger 59.
 Hinkmarus Remensis 8.
 Hiongnu 30.
 hogre 12.
 Hongre 12.
 Hongerie 12.
 Hongherie 12.
 Honguerie 12.
 Hongrois 12.
 hugri 29.
 hugni 29.
 Hungari 8, 9, 12, 28, 29.
 Hungaria 8, 12.
 Hungre 12.
 Ούγγρια 9.
 Hungri 8.
 Hunk 30.
 Hunni (hunnok, Ούννοι) 12, 14, 15, 20, 28, 29, 32, 33, 41, 42, 46, 69.
 Hunuguri (hunugurok) 15, 17, 20, 22, 71.
 János pátriárka 64.
 Ibn al Asir 45.
 Ibn Fadlan 25.
 Ibn Hanqal 25.
 Ibn Rösteh 9, 36, 45, 56, 61.
 Igor nagyherceg 24.
 Indsidsian 57.
 Joannes Katholikos 65.
 Joannes Kinnamos 33.
 ΙΟΥΠΑ 29.
 Jordanes 15, 16, 18, 22, 31, 39.
 Jögra-jas 29, 37.
 Jugra 36.
 Jugria 29.
 Juhri 29.
 Ιούρα 36.
 Isauriai Leo 43.
 Isztahri 25, 63.
 Kabarok 59.
 Karamsin 29.
 Karch 10.
 Κάσσαι πόλις 16, 44.
 Kazárok 21, 23, 25, 26, 31, 32, 37, 38, 43, 71.
 Kedrenos 35, 45, 61.
 Κεραυγίονες 39.
 Khulasok 31.
 Komnenos dynastia 6.
 Konstantinos Porphyrogennetos 24, 32, 34, 37, 38, 51, 55, 59, 61, 62, 70.
 Κότραγοι (kotragok) 18, 25, 53.
 Kotragos 25.
 Kritobulos 6.
 Κουτρίγγοι (Koutórggouoi) 18, 22, 25, 31, 71.
 Κοτρίγγροι 25.
 Khortrigorok 31.
 Κούροι 52.
 Kum-magyar 57.
 Kúnok (kumánok) 31.
 Kunaxolan 41.
 Laonikos Chalkondyles 6, 47, 60.
 Lazok 17.
 Leo Grammatikos 32, 39.
 Leo-féle taktika 34.
 Madsar 61.
 Madsaraga-dzor 57.
 Madsgar 56.
 Magyarok 25, 28, 32, 38, 59, 60, 61, 70, 71, 72.
 Magyar, Mağar 57.
 Malalas 31, 60.
 Marinus Tyr. 29.
 Massageták 39.
 Maszudi 56, 63.
 Μαύρα πόλις (= fekete főek) 65, 66.
 Μαιζάροι 7, 55, 56, 57.
 Mazara 58.
 Μαζάροι 7, 55, 59, 69.
 Mazar-tágh 61.
 Al-Mazjár 61.
 Meyész 56, 59, 60, 69.
 Megyer-t tartalmazó helynevek 59.
 Mela 37.
 Menander Protektor 18, 19, 22, 39, 40.
 Mermeroes 15.

- Michael Attaleiates 31, 46.
 Michael Glykas 4.
 Mitylénézi Zakariás 15, 31, 43.
 Μοαγίρας 60.
 Modsgar 56.
 Mongolok 32.
 Moreai Chronika 4.
 Μουαγίρας (Μουαγέρρας) 60.
 Μουγιά 60, 61.
 Mukrik 19.
 Muslim b. Abū Muslim 56.
 Μουσι 69.
 Νικροπέλαι (Νικροπέλαι) 52.
 Nestor 21, 24.
 Nikephoros Bryennios 31, 46.
 Nikephoros Gregoras 31, 32, 60.
 Niketas Akominatos 33.
 Obri 14.
 *Ογγλος és változatai 9, 25, 51.
 *Ογγω 18, 22, 31, 41.
 Ongaria 12.
 Ongarie 12.
 Onguerie 12.
 Ongre 12.
 Ongrois 12.
 *ongru (*ongri) 13, 14.
 Onogoria 15, 16.
 *Ονόγοροι 15, 16, 17, 58.
 *Ονόγοροι (onogurok) 15, 16, 22, 24.
 *Ονογουνοδούρ 20.
 Orpelian 57.
 Oszmánok 47.
 Παλιονες 4, 5, 53, 69.
 Παυονία 54.
 Pannonok 53.
 Paropamisos 48.
 Pentapolis 25.
 Photios 39.
 Phrantzes 4.
 Phuni 29.
 Plethon 47, 48.
 Plinius 29, 37.
 Priskos rhetor 14, 15, 16, 23, 30.
 Prokopios 18, 22, 31, 46.
 Pseudo-Symeon 34.
 Qara Chazar (= fekete kazár) 26.
 Qarluq (Charluh) 39.
 Rabanus S.
 Ravennas, Geographus 15, 16, 17.
 Regino S.
 Ρωμαῖος 69.
 Σάβροι: (szabírok) 15, 16, 17, 31.
 Σάκκ: 40, 41.
 Σαράγοροι (saragurok, sarurgurok) 15, 16, 17, 18, 22, 23, 31, 71.
 Szavardi 25, 45, 64.
 Σαβαροι 63, 65, 66.
 Σαβαροκόσσαι 25, 45, 62, 64, jelentése 68, 69.
 Szavardi 64.
 Σάβροι 23.
 Saryg-sar 23, 43.
 Sebēos 43.
 Szeavordi 64.
 Szelesukok 31, 46.
 Szevordik (Szevorti) 25, 27, 45, 64, 65, 66.
 Σελέρροι 65, 69.
 Σελέρροι 25, 64.
 Siavordi 64.
 Sijāwardi 64.
 Szjavorti 64, 65.
 skodén és megfelelői 27.
 Σκώτα 31, 32, 33, 41.
 Skylitzes 7, 31, 35, 48, 61.
 Sparzeugun 41.
 Symeon logotheta 39.
 Synkope a szlávban 13.
 Tabari 45.
 Táblázat a népnevek váltakozásáról 4.
 Taisan 42.
 Taugastok 19, 42.
 Theodoros Gazes 47.
 Theophanes 18, 24, 31, 32, 37, 42, 43, 45, 50, 52, 60, 63, 70.
 Theophanes Byzantios 39.
 Theophanes Continuatus 34.
 Theophylaktos Simokattes 15, 19, 22, 31, 41, 46, 56, 57.
 Theutmar salzburgi érsek 8.

- Tiridates 30.
 Τριβιλλοί 69.
 Tu-kiuo 42.
 Tuldich 41.
 Turcae 37.
 Turkok (Τουρκοί) 4, 5, 19, 20, 22, 23, 31, 33, 34, 36, 38, 41, 42, 45, 46, 47; jelentése 49. s k., 59, 62, 69, 70, 71; keleti turkok 44; nyugati turkok 44, 45.
 Τουρκαί 44.
 Turum 41.
 Türk 42.
 Tyres 37.
 Thomas Areruni 66.
 Thomas de Mezope 57.
 Οὐαρχωνίται 19, 20, 24.
 Ugendur 20.
 ugorok 16, 20, fehér ugorok 23, fekete ugorok 25, 70, 71.
 Ugri 22, 23, 29, Ugri černii 21, 24, 25, 66, Ugri bélii 21, 23, 24, 25, 71.
 *ugur 23, 26, 28, 29, 42, 70, 71, 72.
 Οὐγούροι 18, 22, Οὐρωγοί (olv. Οὐγῶγοί) 15.
 Ungar (Ungari) 8, 9, 10, 11, 12, 28.
 Ungaria 8, 12.
 Οὐγγαροι 7, 10, 11.
 Ungri 8, 10, 11, 12, 13, 28, 29.
 Οὐγγροι 4, 7, 9, 10, 11, 28 (a név eredete), 69, 70.
 Οὐγγροί 7.
 Οὐννοί 4, 29, 32, 33.
 Unogur 13, 14, 16, 17, 18, etymológiája 18. s k. lk.
 Unnogur 15, 22, 31.
 Οὐννοουγούροι 15, 22, 23.
 Οὐτίγουροι 18, 22, 40, 42, 71.
 Οὐτούργουροι 18, 22, 31.
 Úzok 31, 38, 52, 55.
 уагрітъ (уагрітъ) 9.
 Vocalisok anaptyxise a görögben 11, a nyugati germánban 11, nasalisatiója a szlávban 27.
 Zonaras 6, 35.
 Zosimos 54.
 Χαζαρια 44, 45.
 Ψευδάβαροι 19.

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés — — — — —	3
Οὐγγροι — — — — —	7
Οὐννοί — — — — —	29
Τουρκοί — — — — —	33
Παλιονίς — — — — —	53
Μάζαροι — — — — —	55
Σαβαρτοισάβαροι — — — — —	62
Conclusio — — — — —	69
Név- és tárgymutató — — — — —	73